Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 14 (14738) 1992 чылдың январь 22, среда

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 00 көп.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ӨРТЕКТЕР БОЛГАШ АНЫЯКТАР

Бо чылдың январь 2-ден эгелеп чоннуң чугула хереглел бараанларынга өртектерниң өй-хемчээл чок өскени кижилерниң сагыш-сеткилин улам кудараткан. Ылангыя үгле кооператив болгаш рынок садыгларынга эвес, харын күрүне магазиннеринде безин аъш-чем бараанларының өртектериниң будалчаа, үрдүнчээ, чижеэн садыглаашкынның өскээн хостуг садыглаашкынбиле үржукталгаш, кижилерни бай-шыдалдыы, ядыытүрелгизи-даа хамаанчокка мөлчүп эгелээн. Канчап амыдыраарыл, моон соңгаар чүүү кылза экил, хамааты кижиде камгалал бар бе, өртектер кажанга дээр чоннуң мөлчүүрүн уламчылап кээрил деп айтырыглар кижи бүрүзүн хүн бүрү дүвүредип турар.

Хоорайларда, район төп-теринде, суурларда хөй-ниитиниң чемненилге черлеринде, чунар-бажыңнарда, парикмахерскааларда, өөредилге черлериниң, школаларының столоваяларында, буфеттеринде, кухняларда, автотранспортта, ужар үүлде болгаш өскедаа амыдырал хандырылга черлеринде, кино, концерт, шин театрларында өртектер өй-хемчээл чокка өскен. Бо чорук эвээш хемчээлдиг стипендия ап турар студентилерге, сургуулдарга, а ол ышкаш школачыларга, өскүстерге, бичин чаштарга өөн-не берге байдалды таварыштырып турар. Оларны ашкарар-чемгерер чемнер — сметана, чигир, салат, булочка, саржаг-үс, компот болгаш өске-даа чугула хереглел барааннары барык-чок, чедишпес, бар-даа болза, өртээ хемчээл чок өскен болуп турар.

Студент, сургуул, школаны кижи чүпар-бажыңга баарга 7 рубль 60 көпеек, баш таартырга 15-20 рубль, столоваяга чемненирге 5-10 рубль, кинога 6 рубль ажыг, концертке 10-15 рубль төлөөр. Мынчаа кээрде, эвээш стипендиялыг азы күрүне хандырылгазында кижилер моон соңгаар канчаар чүрттаарыл? Школачылар дижик, олар эртен өөренип чоруурда, шаа-биле ийи-үш рубльди ада-иезинден дилеп алыр. Сөөлгү үеде школачылар барык 4 рубль ажыг хире акша-биле чемненир апарган. Ол базала хостуг өртектиң уржуу. Хлеб дижик, оны магазиннерде 2 рубль 04 көпеекке садар, өлдеп чүве, школа столоваязының азы кухняга ол 3 рубль 90 көпеек чеде бээр, өске аъш-чем аймаа бөза ындыг. Уруглар, өскүстер бажыңы, школа-интернат, күрүне хандырылгалыг ортумак өөредилге черлери хостуг өртек-биле өй-хемчээл чок өскен аъш-чем-биле хандыртынып, хөй түүнүг акшаны чарыгдап турар.

Студентилериниң, сургуулдарның, школачыларның амыдыралында амгы рынок үезинде тургустунуп келген ол чидиг айтырыгларны шиитпирлээри-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң, улус өөредилге килдизиниң, хөй-ниити организацияларының, дээди, ортумак өөредилге черлериниң удуртукчулары-биле, школа директорлары, башкылар база бо айтырыгларга хамаарылгалыг министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары-биле тускай хурал эрттирген.

Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залында болган ол хуралга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары В. Б. Салчак, В. В. Содунам, В. А. Парунин, улус өөредилге министри Н. С. Конгар, садыг министринин оралакчызы Д. Н. Сат, сан-хөөн министри К. Д. Ондар, Респотребсоюз баш-таар черинин даргазы Х. Д. Монгуш, Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы И. Ф. Моланов, хоорайның ниитиниң чемненилге черинин директорунуң оралакчызы С. Н. Изместьева олар киржип, студентилерниң, сургуулдарның, школачыларның социал айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринге ажыктыг арга-сүмелерин, бодалдарын чугаалап, айтырыгларга долу харыыны берип, тайылбырны кылганнар.

Ол ышкаш хуралга хоорайның улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы А. К. Монгуш, пединституттуң ректору В. А. Набатов, Красноярскиниң агроүлетпүр университединиң Кызылда филиалының директору Х. О. Ондар, Кызылдың уран үүл училищезиниң директору В. В. Нагорный, хоорккүсков даргазының оралакчызы В. П. Урванцев болгаш өскелер-даа дээди, ортумак өөредилге черлерининиң студентилериниң, сургуулдарының, школачыларның, уруглар, өскүстер бажыңнарының, школа-интернаттың, ясли-садиктер кижизидикчилериниң социал камгалалының амыдырал хандырылгазының, моон соңгаар берге байдалдан уштунарының айтырыгларынга хамаарышкан санал-онаалдарын бергеннер.

Рынок экономиказынче шилчип, бүгү барааннарның өртек-үнези улгадып турар амгы үеде республиканың ажыл-ишчилериниң, оон иштинде студентилериниң, школачыларның, уругларның социал камгалалын эжижидер хемчеглерни алыры чазактың чугула айтырыгларының бирээзи дээрзин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак айыткаш, бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээр хемчеглерни ажылдап кылыр дээрзин чыылганнарга дыңнаткан. Удавас студентилерниң, сургуулдарчың, школачыларның, бичин чаштарның социал камгалалынга, амыдыралынга, өөредилгезиниг хамаарыштыр, ылаңгыя аъш-чем хандырылгазынга, транспорт, столовая айтырыгларынга чогумчалыг шиитпир хүлээп алдынар боор дээрзинге идеген болур.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Бистиң корр.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЭСКЕРИП КӨӨР УЖУРЛУГ

Кызылда пассажирлер автобудүрүлгезиниң улуг эжинче кирип олур мен. Ишти калбак хову дег улуг, делгем гаражтарны көрүп эртим. Узун автобустар ыыды читкен, ырак оруктан келгеш, дыштанган дег турлар.

Чиик машиналарны бедидир азып алган, оларны септекчилер кылган турлар. Аная ужурашкан улузумдан айтырыглар суг дег төктүпле эгеледи:

— Бистиң бо бүдүрүлгеге слесарьлар хөй херек ийин. Маная хоорайда чоруп турар ажыл чок аныяк оолдардан канчап киирип алырыл? Бир чугула айтырыг ол.

Хоорайга чоруур база районнар үнер автобустарның сандайларының шывыгларын деже кезерлер «ажылын» ам-даа үргүлчүдеви. шаан ийин. Көңгүс чап-чаа автобустарның сандайларын үрегден, соңгаларын буза шаап, эжиктерин үреп кааппкан боор-дур. Мону канчаарыл?

Автобустарның бузулган соңгаларын эртен дораан катап кылгаш, рейстерже чорудуп турар бис. Чамдыкта ону кылып турда, районнар чоруур рейстер үр хожудап турар ужуру база ында болгай. Моон соңгаар ындыг үрегдекчи чорукту соксадырын негеп тур бис. Чүге дээрге бо хамык автобустар силерниң боттарыларның эдилелиңер, «аътхөлүңер»-дир. Ол бүгү техниканы аажок улуг өртектер-биле ырак хоорайлардан барып садып ап турар болгай бис— ийиги чугула айтырыывыс ол.

Дараазында АТБ-нин удуртулгазындан бөдүүн ажылышчилерге таарымча чок, эпчок үүлдерни эдери чугула. Үүл дизе бухгалтерия-да база план килдизчиде хөй ажылдакчыларны дээди разрядтыг слесарь ажылчын. Бар кылдыр хүлээп алгаш, оларның бирээзинге-ле муң ажыг рубль акша-шалыңны төлеп берип турар-дыр.

Чаа машиналар кээрге, оларны чап-чаа ажылга кирген таныштарынга кымдаа билбээнде үлеп берипкен боор-дур. Мону канчап соксадырыл? Каш чылдар бурунгаар чолаачылаан тыва эштерге чаа техника бээрин идегевейн турарлар болгай.

Автобудүрүлгениң удуртулгазында шупту орус кижилер бар. Олар ажылышти чаңгыс аай боттарыныы-биле шиитпирлеп турар. Начальник Виктор Васильевич Бойконуң орнунга азы оон кол инженеринге тыва кижиден тыпкаш, ажылдатса чүл?

Ондар ОХЕМЧИК.
«Шынның» корр.

ЧАА МАГАЗИНДЕ

Кызыл хоорайның төвүнде базаар девискээринде «Белек» деп чаа магазинни ажыткан. Ында идик-хеп болгаш үлетпүр барааннарындан аңгыда, янзы-бүрү аъш-чемни база садыглап турар. Чижээлээрге, эр, хереэжен улустуң күскучаскы курткалары, дуктен аргаан джемперлер база свитерлер болгаш оон-даа өске. А чамдык аъш-чем барааннарының өртээ дыка чиик болганынга баштайгы садып алыкчылар өөрээн. Чүге дизе кызылчыларның сөөлгү үеде тып чадап турганы үнүш үзүүңүн бир кг-да өртээ 10 рубль ажыг болган. Оон аңгыда кат-чимистен болгаш ногаа консерваларының өртээ амгы өртектерден оранчок чиик болган.

Барааннарның чамдык өртектериниң ындыг чиик болганынга республиканың аъш-чем болгаш үлетпүр барааннар белеткел организациялары идигни болдурган. Чиик өртектиг аъш-чем бараанларының хөй кезиин районнарже, көдээ суурларже чорудар.

(Бистиң корр.)

САНАЛДЫ ДЕТКЕЭН

Профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлелиниң республиканың профэвилел активиниң хуралын организастап эрттирген.

Аная профэвилелдериниң хоорай, район комитеттериниң даргалары, ажыл-агыйларның, бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларның профкомнар даргалары киришкен. Хүн айтырыы чаңгыс: Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты депшиткен Сүт-Хөл районда «Сүмбер-Уула» колхозтуң болгаш Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң ажылышчилериниң саналын деткиириниң дугайында.

Профэвилел активиниң хуралында санал бергеннер республика чазааның Даргазының албан-дужаалынга Ш. Д. Ооржактың ажылының дугайында чугаалап, оон ажыл-чорудулгазынга бедик үнелелди бергеннер. Айытынган күш-ажылчы коллективтериниң саналын деткиир дугайында шиитпирни хурал хүлээп алган.

Профэвилелдериниң республика чөвүлели Тыва Республиканың Президентизинге кандидатка деткимче бөлүүн тургузуп, удуртукчузунга чөвүлелдің парлалга төвүнүң удуртукчузу Маадыр-оол Калчанны томуйлаан.

Бистиң корр.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ШЫН ШИЛИҢЕР

Тывага Президент соңгулдазын 1992 чылдың март 15-те эрттирерин соңгукчулар четтикпейн манап турар. Ынчанмайын канчаар. Бо ажык-чарлыг үеде эрге-хүлээлгези күштүг албан-дужаал херегин чоннуң хөй кезии деткип турар. Ботдогунаан республиканың эрге-ажыын кала-даа камгалаар кижи херек. Тыва Республикага Президент херегин амыдырал негей берген.

Кымны Президентиге соңгуурун, кымны Президент кандидатуразына киирерин амдыгааштан соңгукчулар саналдай берген. Кандыг кижини, кымны соңгууру— соңгукчуларның эргези. Бо херекке черле далаш чок, кончуг ооаарымчалыг, серемчилелдиг болур ужурлуг бис.

Эрткен соңгулдаларга чамдык чазыгларлыг болганывысты соңгукчулар билир. Чамдык депутат болуксаан, улуг эрге-дужаал ээлексээн кижилерге бүзүреп, оларның хоозун аазаашкыннарынга алыскаш, «ураалап» каапкан бис. Оларның аазаашкыннары бүтпестээн, депутаттарывысты көрбестээн-не болгай бис. А чамдыктарының төлеп чок чоруун, кызыы-билиин сессияларга-даа, ажыл-херектерге-даа көрүп тур ышкажыл бис.

Сөөлгү үеде дыңнап чоруурга, «Тываның бирги Президентизи кым болур ирги? К. А. Бичелдей азы Ш. Д. Ооржактың кайызы ирги?» — дижирлер бар. Шын. Оларның кайызы-даа Тываның Президентизинге тааржыр, төлептиг кандидаттар. Кайызы-даа аргадуржулгалыг, чонга бараан бооп чоруур чоннуң оолдары-дыр.

Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы. А Шериг-оол Дизижикович Ооржак — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы. Кайызы-даа республиканың дээди эрге-дужаалдарын ээлеп орар. Оларның ол ажылдарынга эки үүлдерни кылып турарын чон, соңгукчулар эки билип, амдаа хөй эки үүлдерни кылырын манап турар бис.

Кымны соңгууру, деткиири соңгукчунуң күзели-ле болгай. Бистиң өг-булевисте дөрт соңгукчу бар бис. Бистиң бодалывыс мындыг: Тыва Республиканың бирги Президентизинге Тыва Агрүлетпүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюнну депшидер. В. О. Оюн Москваның Тимирязев аттыг академиязын эки доскаш, «Сүт-Хөл» совхозка кол агрономнап, Чөөн-Хемчик районуң «Большевик», Кызыл районуң «Тиилелге» совхозтарынга эки түңнелдерлиг ажылдап чорааның билир бис. В. О. Оюн чон-биле ажылдап билир, чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдап чоруур, негелделиг, дорт, шын дээш туржып чоруур кижи үүве. ССРЭ-ниң улус депутадынга ийи улаштыр депшиттирип чорааны көскү чижек болур. Бир эвес В. О. Оюн Президентиге соңгуттурбайн барза, Ш. Д. Ооржакты — Тываның Президентизинге, а оон орнунга В. О. Оюнну — Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуп алыр болзувусса, Тываның хөгжүлдезинге эки үүлдерни олар кылыр дээрзинге бүзүрээр бис.

Чамдык соңгукчулар Тываның Президентизинге Г. Я. Эппти, Ю. П. Слободчиковту адап турарлар. Ол соңгукчуларның эргези-дир. Бис ол кандидаттарга удур бис, үүге дизе оларның бирээзи Тывага Президент соңгулдазынга удурун сессияга чугаалаан болгай. Президент соңгулдазынга удур улус кайын-на боттарының кандидатураларын президент эрге-дужаалга чөпшээрежи бээр чүве деп? Черле бодамчалыг болуруне соңгукчу эш-өөрүвүстү кыйгырдывыс. Президентиге кандидатты шын шилилицер.

Хеймер-оол МОНГУШ.

СЭТА-ның дыңнадыглары

СЪЕЗДИГЕ ЧУГААЛАЖЫР

МОСКВА. Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелин марттың төнчүзүнде — апрельдиң эгезинде республиканың улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирер деп Конституция комитединиң пленарлыг хуралының дугайында коммюникеде дыңнаткан.

Төлевилелди Съездиге киирериниң мурнунда Дээди Советтиң сессиязынга чугаалажып көөр, а чоокку үеде эксперттерниң чедир ажылдап кааны ол документиниң төлевилелин парламентиниң комитеттеринге болгаш комиссияларынга сайгарып көөр. Чедир ажылдап кылган төлевилелди бүгү улустуң чугаалажып көөрү-биле парлалгага парлаар.

ЛЕНИН ХҮНҮН ДЕМДЕГЛЭЭН

МОСКВА. Күрүненің төөгүлүг «Ленинниң Горкилери» заповеднигинге В. И. Ленинниң сактыышкын хүнүнге таварышкан дыштаныр хүнүү солаан. Вторник хүннеринде музей хааглыг турар ужурлуг, ынчалзажок бо январь 21-де ол келгеннерни эрттирген. Экскурсиялап кээринге чагыгларны 400 хире кижи киирген. Бо саан дээрге оон мурнунда ленинчи тураскаалдыг хүннерде кээп турганындан дыка эвээш. Аная хүннерде манаа кээрлерниң саны база 70-80 хуу хире кызырылган.

Ленинниң Төп музейинге бодаарга, манаа дүвүренчиг митингилер, чыскаалдар болбас, оон чылдагааны музейниң үгле озалаажында эвес. Ленинниң Горкилерин эрткен сентябрь айда-ла Россия Федерациязының эргезинге берипкен. Күрүненің төөгү музейи-биле кады оон ажыл-чорудулгазының чаа уг-шинин ажылдап кылган, ында кол черни төөгү-культура болгаш уран-чечен үнелиг талазы ээлээрин көрүп турар.

Тураскаалдыг хүннер таваржып, таварыштайн турары хамаанчокка бо заповеднике ажыл-агыйжы чаа болуктериниң төлээлекчилери улуг кичээнгейни салып турар. А оларны соңуургадып турар үүлдер тураскаалдар эвес, а Москвадан ырак эвесте бойдус чурумалдыг, таарымчалыг черлер. Манаа дача, гостиница дээн чижектиг үүлдер тударын олар чимзенип чоруп турар.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

МОСКВА. Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң январь 20-де болган хуралынга чазак кежигүннерин томуйлаар дугайында Президентиниң чарлыктарын парламент-биле дугуржурунуң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан.

Хоойлужудулга талазы-биле парламент комитединиң даргазы Михаил Митюков ол айтырыг талазы-биле дыңнадыгны кылган. Хоойлулар хүлээп алырының чорудулгазында чедир бодаттынмаан үүлдерниң бар бооп турарындан элээн будулгаазынныг айтырыглар тургустунуп кээп турар. Ынчангаш чамдык таварылгада Конституция суду хүлээп алдынган доктаалдарны болгаш үнген чарлыктарны күш чок болдурар ужурга таваржып турар. Чижээ, республиканың айыыл чок чорук болгаш иштики херектер министерствозун тургузар дугайында Президентиниң чарлыын ол суд конституцияга дүүшпес деп санааш, күш чок болдурган.

Оон-биле кады күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчу албан-дужаалдарынга парламент кежигүннерин томуйлаарда, ынаап-ла Дээди Советтиң чөпшээрелин алыр дугайында доктаал өскүлээп алдынган. Парламентиниң баштыңы Руслан Хасбулатов чазак кежигүннери Россияның улус депутады болбас ужурлуг деп санаан.

Ол-ла хуралга хамаарышпас күрүнелериниң аразында эрге-хоойлу харылзааларының айтырыгларын база чугаалашкан. Россияның Конституциязын чаартып эде көөрүнүң, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның эрге-хүлээлгелерин тодаргай аңгылаарының болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан.

Монополист бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазында күрүне хайгааралын тургузар дугайында айтырыгны чугаалашкаш, ол бүдүрүлгелериниң бүдүрүп турар продукциязының ниити хемчээлинге, продукцияны кайы хире өртектерге сайгарып турарынга күрүне контролюн тургузар дугайында хемчегни ажылдап кылырын Россияның монополияга удур политика талазы-биле комитединге дааскан. Россияның бүдүрүлгези деп атты Президент, Дээди Совет азы чазак тыпсыр дугайында доктаалды хүлээп алган.

ҮЙМЭЭНГЕ ХАМААРЫШТЫР

ТАШКЕНТ. Каш хонук бурунгаар Узбекистанның найысылалында өөредилге черлериниң студентилери өртектериниң улгатканынга болгаш өөренип турар аныяктарга стипендия бээрин саададып турарынга удурланып, массалыг митингилерни болгаш чыскаалдарны кылган. Ол хөделиишкиннериниң үезинде өлүмчидим болгулаан. Хоорайның эрге-чагырга органнары корум-чурумну тургускан, чазак студентилерни түр үеде каникулдадып чорудупкан.

Студентилериниң массалыг хөделиишкиннеринге хамаарыштыр республиканың президентизи болгаш Дээди Совет медеглелдерни кылган. Студентилериниң амыдыралында тургустуна берген берге байдалдарны «Узбекистанның хамаатылары бис» деп чоруур чамдык кижилер боттарының сорулгазынга ажыглап алгаш, оларны корум-чурум үрээшкиннеринче күткээн деп, медеглел кылдынган.

Аныяк салгалдың амыдыралынче чогуур кичээнгей салбайн турганы дээш чамдык министерстволарның, ведомстволарның болгаш банк черлериниң удуртукчуларынга харыысалганы онааган.

ҮШ МУҢ ХОЛ ҮЖҮҮ НЕГЕТТИНЕР

Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр кымны депшидип болурул, депшидилгени канчаар чорударыл, кандидатты деткээн хол үжүктерин кым чыырыл дээн чижектиг айтырыглар кээп турар.

Комиссияның секретары П. М. САМОРОКОВ ол айтырыгларга мынчаар харыылаан:

Бирээде, Тыва Республиканың Президентизи кылдыр кым соңгудуп болурул? «Тыва Республиканың Президентизинің соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1 үүлүнде мынчаар айыттынган: «Тыва Республиканың Президентизи кылдыр үүгде Тыва Республиканың соңгуур эргелиг 35 хардан куду эвес база 60 хардан улуг эвес назылыг хамаатызы соңгудуп болур». Тыва Республиканың Президентизинің соңгулдаларына Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатылары киржип болур эргелиг.

Ийиде, Президентиге кандидаттарны депшидериниң чурумунуң дугайында кысказы-биле чугаалаайн. «Тыва Республиканың Президентизинің соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 7 үүлүнге дүүштүр ындыг эрге-хоойлуда доктааттынган дүрүм ёзугаар бүрүкеттинген политиктиг партияларга, профэвилелдерге болгаш ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерге бердинген. Оон аңгыда Президентиге кандидаттарны бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның күш-ажылчы коллективтери, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң коллективтери, хамаатыларның чүрттап турар черлериниң база шериг албанныгларның шериг кезектериниң аайы-биле хуралдары депшидип үндүрүп болурлар. Депшидилге «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 32 үүлүнге дүүштүр чоруттунар. Ол үүл ёзугаар ажылдап турар бүгү кижилериниң ниити саны 100-тен эвээш эвес коллективтер ындыг эргелиг. Бир эвес чүрттакчы чоннуң чүрттап турар черинин аайы-биле хурал болур болза, кандидатты депшидер ол хуралдың киржикчилери 150 кижиден эвээш эвес болур ужурлуг.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты депшиткениниң дугайында шиитпирни хүлээп алгаш, хурал он кижиден эвээш эвес составтыг деткимче бөлүүн тургузар. Президентиге кандидатты деткээн хол үжүктерин ол бөлүк чыыр. Ынчалза-даа ол ажылды бөлүк үүгле улус депутаттарының Совединге бүрүткеттингениниң соонда чорудуп эгелеп болур ужурлуг. Ындыг болганда хуралдың протоколун деткимче бөлүүн бүрүткедири-биле улус депутаттарының чогуур (Кызылдың хоорай болгаш районнарның) Советтериниң президиумнарынга азы күүсекомнарынга дарый чедирер. Протоколга деткимче бөлүүнүң кежигүннериниң дамзызын болгаш соңгулдалар дугайында хоойлуну чайгылыш чок күүседир база хол үжүктериниң чыылдазының шын чорудулгазы дээш харыысалгалыг болурунуң дугайында оларның бижимел хүлээлгезин кожар. Президиумнуң азы өүүсекомнуң деткимче бөлүүн бүрүткээн дугайында шиитпири протоколду киргениниң соонда үш хонук иштинде хүлээп алдынган болур ужурлуг. Бүрүткеттинген деткимче бөлүүнге дес-дараа дугаарны болгаш атты, бүрүткеттингениниң дугайында херечилелди болгаш оон кежигүн бүрүзүнге шынзылганы тыпсыр.

Хол үжүү салыр саазынга Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр депшиттиргенниң фамилиязы, ады, адазының ады, албан-дужаалы (кылып турар үүлү) болгаш ажылдап турар чери, оон-биле кады деткимче бөлүүнүң дугаары, хамаатыларның хол үжүктерин чыып турар деткимче бөлүүнүң кежигүннериниң фамилиялары айыттынган болур ужурлуг.

Президентиге кандидатты деткээн хамааты хол үжүү салыр саазынга бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, чүрттап турар черин, паспортунуң азы ону солуп болур өске документиниң дугаарын база сериязын айыткаш, холунуң үжүүн салыр. Хол үжүктери салган саазының ийи талазы дола бээрге, салдынган хол үжүктерин санап, түңүн үндүрер. Ол медээлерге деткимче бөлүүнүң даргазы азы оон кежигүннериниң бирээзи ат салыр. Чаңгыс ол-ла хамаатының холунуң үжүктери ийи азы оон хөй катап катаптаттынган болур болза, оларны санавас.

Районга, хоорайга болгаш ниитизи-биле республикага Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты деткиир эвээн каш деткимче бөлүктери туруп болур. Үш азы оон хөй деткимче бөлүктериниң шиитпири-биле олар боттарының ажылын дүүштүрер башкарыкчы деткимче бөлүүн тургузуп болур.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты бүрүткээринге соңгулда эргелиг үш муң хамаатыларның холдарының үжүү негеттинер.

Хол үжүктерин чыырын доосканының соонда, деткимче бөлүү түңнел протоколду тургузар, аная деткимче бөлүүн бүрүткээниниң хүнү, хол үжүүн чыырын доосканының хүнү болгаш хол үжүктери салган саазыннарны шыгжаары-биле дамчыттынган улус депутаттарының Соведи айытынган болур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумуу бодунуң эгелекчи саналы-биле азы Төп соңгулда комиссиязының киргген саналы-биле алдынган документилерниң шынныын хынаарын улус депутаттарының чогуур Советтеринге дагзып болур.

Хамаатыларның холдарының үжүктерин чыгганының түңнелдериниң дугайында таңма-биле шынзыттынган түңнел протокол өске-даа эргежок чугула документилер-биле кады (Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты депшиткениниң дугайында протокол Президентиге, оралакчы Президентиге кандидаттарның билдириишкиннери база биографтыг медээлери-биле, оларның соңгулдаларга киржириниң дугайында чөпшээрелдери, Президентите кандидат бүрүзүнүн бүзүреттирген кижилериниң дамзылары-биле) Төп соңгулда комиссиязынга 1992 чылдың февраль 13-тен орай эвес кирген турар ужурлуг.

ДИРИГ ОЛЧААНГА САДАР

ХАБАРОВСК. Край төвүнүң куш фабриказы бодунуң продукциязын дириг олчаанга садыш эгелээн. 16-17 ай назылыг чуургалаар дагааларның өртээ амгы үениң байдалы-биле алырга, ындыг-ла улуг эвес — бирээзиниг-не 38 рубль. Чурум ёзугаар оларны соккаш, салар ужурлуг, ынчалзажок фабриканың специалистериниң бодап турары-биле, бажыңга азырал байдалынга олар ам-даа чуургалап болур. А ынчаар алыр чуурганың өртээ магазиндеи алырындан усчок чиик. Фабриканың удуртукчуларының чугаазы-биле, ол дээрге чүрттакчы чон дугайында сагыш салыышкын. Ынчалзажок хамаатыларның ол дириг амытаннарны азыраарынга чем тывары база кончуг нарын айтырыг.

ПОЛИТИКА: быжыгар арганы бээр

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының орнунга комитеттерин тургускан. Республикада болуп турар экономиктиг өскерлиишкиннерни чорударынга чүгүлү черни аграр политика болгаш агаар-бойдус ажыглалы, экология талазы-биле комитет ээлээр, чүге дизе Тыванын экономиктиг айтырыгларын чедиишкиниг шинтпирлеп эгелээриниң бир маңгылалы аграр политиканың шын уг-шиния тодарадып алырындан база хамааржыр.

Бо комитеттиң даргазынга Тыва Республиканың улус депутады П. С. Кара-Сал соңгуттурган.

— Павел Суратович, чаа тургустунган комитеттиң ажылынын угланыышкыны кандыг болурул?

— Бир эвес комитеттиң адындан көөр чүве болза, ооң ажыл-чорудулгазы элээн калбак дээрзи илдеп-дир. Допчулап чугаалаарга, республиканың агроүлетпүрүн шын угланыышкынны, ажыктыг кылдыр сайзырадырынга идигни бээр, Тыванын агаар-бойдузунга хора чок кылдыр республиканың бүгү-ле байлактарын ажыглаарын магалылаар хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылыр, хүлээп алган хоойлуларның херек кырында күүселдезин хайгааараар, оларны хажыдар чоруктарны болдурбас дээш хемчеглерни ап чорудар. Оон ыңай тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны тургузарынга, сайзырадырынга база деткимчени бээр ужурлуг.

Комитет — республиканың Дээди Совединиң доктаамал ажылдаар органы, аңаа чагыртыр, ооң мурнунга харыысалгалыг. Республиканың аграр политиказын хоойлу-түрүм аргазы-биле ейлээриниң ангыда, чогуур органнар-биле кады Тыванын экономиктиг, социал хөгжүлдезиниң болгаш күрүне бюджединиң чүгүлү айтырыгларын хоойлу-түрүм деннелинге шинтпирлежиринге киржир, аңаа берген эрге-хүлээлгелерниң кызыгаарынга күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культурлуг адырларның ажылчорудулгазын хынаар. Комитеттиң кылып чорудар айтырыглары хөй. Комитетке кирген саналдарны, шүүмүүлелдерни, хомудалдарны өөренип көөр, сайгарар, хемчеглерни алыр, ол ышкаш соңгукчуларның кирген чагыгларын күүселдирп дээн ышкаш ажылдар база бар болгай. Кысказы-биле мындыг янзылыг.

— Комитеттиң кылып чорудар ажылынын угланыышкыны ындыг-дыр, а силер боттарыңарның ажылчорудулгаңарны канчаар тургузар бодап турар силер?

— Дээди Советтиң чаа чыыжының депутаттары эн ылангыя Тыванын аграр комплекизин сайзырадырынга ужур-дузалыг боор хоойлуларны хүлээп алды. Ол дээрге Чер кодекизи, «Чер реформазының дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» хоойлулар-дыр. Ол хоойлулар бөгүнге чедир шоолуг-ла «ажылдавайн» турары чажыт эвес болгай. Келир сессияга чугаалажыр «Чер өртээниң дугайында» хоойлуну хүлээп апса, ынчан чер реформазы шимчеп эгелээр деп, депутаттар идеген турар. Ынчалза-даа «даг көрбейн, эдээң азынма, суг көрбейн, идиниң ужулба» деп чүве бар болгай. Кандыгдаа чаа эки эгелээшкин тыптып кээрге, ону дүвү-далашбиле сегирип алган херээ чок, кончуг таптыг шупту чүвени, байдалды өөренип, сайгарып көөр херек. Чер реформазын боттандырар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында Россияның Президентизи Ельцинниң Чарлыы үнүп келди. Чамдык кижилер бо чарлыкты совхозтарны, колхозтарны тарадып эгелээрнии, оларны эде организастаарының демдээ кылдыр хүлээп алганнар. Бир эвес шак ындыг сагыштыг күүседип кириптер болзувусса, шаа барып сотка олурзувусса хөөнү. Президентиниң чарлыында совхозтарны, колхозтарны шупту-зун тарадыр дээн чүве чок болдурийин. Ажыл-агыйның күш-ажылчы коллективи совхоз, колхоз хевээр артар бе азы ажыл-агыйны чорударының оске хевиринче шилчиир бе дээрзин боду нинти хуралынга шинтпирлээр ужурлуг. Оруулгалыг ажылдап чадап каан совхозтарны, колхозтарны эде организастаар дээни шын. Ындыг ажыл-агыйларны туткан херээ-даа чок. А бир эвес кайы-бир совхоз орулгалыг ажылдап эгелээн, ажыл-агыйы шуудап олурар болза, ону ынчаар-мынчаар эдехере тудар дээн херээ чок боор. Чүге дээрге бөгүн көдээ ажыл-агыйның оске хевирлерй бистиң республикада чаа-ла тургустунуп эгелээн, оларның бүт кырынга турун кээринге чедир үе херек. Ол үе иштинде көдээ ажыл-агый продукциязының кол бүдүрүкчүзү шыдалдыг колхозтар, совхозтар боору чугаажок.

Мен бодзарымга, аграр политиканың кол угланыышкыны ажыл-агыйны чорударының хевирлериниң янзы-бүрү болуру, черни үревейн, ону улам болбаазырадып ажыглаары, Тыванын агаар-бойдузунга хора чок кылдыр тус черниң байлаан ажыглаары. Ындыг политиканы чорударынга материалдыг үндезин, материалдыг харыысалга кончуг идиглиг боор ужурлуг. Ынчангаш «Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелин бүгү талазы-биле өөренип көрүп турган, кончуг хынамчалыы-биле хүлээп алыры чугула. Черниң өртээ үүү хире болурунуң дугайында материаллар солунарга үнген соонда, ажылчы чон аңаа хамаарылгазын, чамдык кижилер ол өртектерге таарышпас чоруун илереди бергениер. Ынчангаш чер өртээниң айтырыынга хамаарыштыр суг болза, дыка хынамчалыг ажылдаар ужурлуг бис.

— Силериң удуртуп эгелээниңер комитет бүгү ажылын чер-черлерде Советтер дамчыштыр чорудар болгай. Чер реформазы дээн ышкаш аграр политиктиг айтырыгларны шинтпирлээринге оларның киржилгези кандыг ышкаш-тыр?

— Советтер боттарының девискээрлерининге бүгү-ле үүлдерни хоойлу-дүрүмнүң дузазы-биле эргелеп башкарар ужурлуг деп хоойлуда айтып каан-даа болза, Советтер амга чедир тус черлерде ажыл-агый удуртукчуларындан материалдыг хамаарылгалыг боор артпышаан. Оон ыңай Советтериң ажылдакчылары эргечагырганы холунга шинтпирлин-биле албайн турарлар. Ынчангаш аграр политиказын шинтпирлээр ужурлуг хоойлуларның ажылдавайн-даа турарының бир чылдагааны ында.

«Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелин хоойлу кылдыр хүлээп ап, чер реформазының талазыбиле хемчеглерни чорудун эгелей бээривиске, чер өртээ Советтериң агар санынче кирер. Ол акша-төгерик-биле Советтер боттарының девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин боттандырар. Ынчангаш чер реформазын чорударынга олар кончуг сонуургалдыг болгу дег.

Черниң чизезин чорудары, ооң шыкарын тодарадыры, кайда кандыг чер ажыглаттынмайн чыдарын илереди шуудавайн турар. Ону дүрген кылын болур. Совхоз, колхоз бүрүзүнде ажыл-агый иштинии чер тургузуунуң төлевилели, черни шинчилээнниң картазы бар болгай. Ында кайда кандыг чер барын, ону канчаар ажыглап турарын айтып каан. Ону ажыглап, чер чизезин дүргеи кылып болур. А ажыглаттынмайн чыдар черлер хөй. Мээн ажылдап турганым «Сумбер-Уула» колхозтуң девискээринде 192 га чер ажыглаттынмаан. Колхоз чаа тургустунган болгаш, долузу-биле ажыглаар арга чок болган. Оон ыңай 1991 чылда республиканың совхозтарынга, колхозтарынга 179 муң мал өлген-дир. Ажыглаттынмаан черлерни, азырап шыдаваан малмаганны тараачын, арат ажыл-агыйларга, чурттакчы чонга-даа чогумчалыг өртектер-биле садар херек. Оон Тыва чүү-даа чидирбес, харын ойнап ап болур.

— Россия-биле Тыва Республиканың өнчүзүн аңгылаар деп турар-дыр. Аңаа силериң хамаарылгаңар кандыгыл?

— Ол кончуг нарын айтырыг. Россия-биле Тыванын өнчүзүн аңгылаарының принципиниң үндезинперинің бирээзи кылдыр ажыл-агыйларны хандырып шыдаарының шаг-шинээн болдал-биле Россияның, Тыванын аразынга өнчү аңгылаашкынын көөр болза, чогуур. Кайы-бир, бүдүрүлгени дериг-хөрекселдер-биле хандырып шыдавайн баар бис деп чаңгыс талалаары арай-ла кыдыра-дыр. Россияның сайзырааңгай девискээрлеринде безин бүдүрүлгелерни хандырып шыдавайн турар чамдык бүдүрүлгелер чиг эт чок артып болурунуң кырында келгенин утпаза эки.

— Тывада черге хууда өнчү чок, ону садып болбас кылдыр хоойлужуткан. Россияның хоойлуларында черни садып, хууда өнчү кылып болур. Шак мындыг байдал чер реформазын чорударынга шаптыктыг деп чугаалар дыңналып турар-дыр. Силериң бодалынар?

— Тыва онзагай экономиктиг талалардыг, чонунуң угаан-сарыылы бир янзы республика-дыр. Россия болгаш Тыванын хоойлуларының аразында улуг эвес ылгалдарның тыптып келгени-даа ында. Ону барымдаалап, чер реформазын боттандырарының орударын тывар аңаар. Черни ажыглааны дээш үндүрүг төлээрнин хоойлужулар дээн болганда чер реформазынга шаптыктар турбас ужурлуг. Оон ыңай черни ажыглааны дээш үндүрүг төлевезиниң хуусаазын 5 чыл чедир тыртпазын саналдаар болап турар мен. Чер реформазын боттандырарында ол-үүл ооң өртээ-даа эвес, а билдилиг үндүрүг политиказы болур ужурлуг. Үндүрүг-биле ажыл-агыйларны, бүдүрүлгелерни, каттыжыышкынарны, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларын, хууда ажыл-агыйлыг кижилерни чыттыр базып алгаш чыдар болза, шимчеп шыдаваас бис. Тайвань, Мурнуу Көрея, Америка дээн ышкаш чурттар билдилиг үндүрүг политиказын чорудун турган, сайзыраанын совет азы хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезиниң чамдык экономистери демдеглеп турар-дыр. Ажыл-агыйларга сайзыраар, бут кырынга быжыгын туруп алыр арганы бээр үндүрүг политиказын Тыва Республика кылып алыр ужурлуг. Ынчаар ажылдаары белен эвес, чүге дээрге Россияның хоойлуларын база удуртулга кылдыр алыр аңаар бис.

Аграр политика болгаш аваар-бойдус ажыглалы, экология талазы-биле комитеттиң ажылының угланыышкыны ындыг болур ужурлуг деп бөгүн билип турар мен. Аңаа кандыг оскерлиишкиннер немээр, кавыыр чүүлдер туруп кээрин үе, ажыл-иш көргүзе бээр.

Шаңгыр-оол СУВАҢ беседалашкан.

Бистиң интервьювус

— Советтер боттарының девискээрлерининге бүгү-ле чүүлдерни хоойлу-дүрүмнүң дузазы-биле эргелеп башкарар ужурлуг деп хоойлуда айтып каан-даа болза, Советтер амга чедир тус черлерде ажыл-агый удуртукчуларындан материалдыг хамаарылгалыг боор артпышаан. Оон ыңай Советтериң ажылдакчылары эргечагырганы холунга шинтпирлин-биле албайн турарлар. Ынчангаш аграр политиказын шинтпирлээр ужурлуг хоойлуларның ажылдавайн-даа турарының бир чылдагааны ында.

«Чер өртээниң дугайында» хоойлу төлевилелин хоойлу кылдыр хүлээп ап, чер реформазының талазыбиле хемчеглерни чорудун эгелей бээривиске, чер өртээ Советтериң агар санынче кирер. Ол акша-төгерик-биле Советтер боттарының девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин боттандырар. Ынчангаш чер реформазын чорударынга олар кончуг сонуургалдыг болгу дег.

Черниң чизезин чорудары, ооң шыкарын тодарадыры, кайда кандыг чер ажыглаттынмайн чыдарын илереди шуудавайн турар. Ону дүрген кылын болур. Совхоз, колхоз бүрүзүнде ажыл-агый иштинии чер тургузуунуң төлевилели, черни шинчилээнниң картазы бар болгай. Ында кайда кандыг чер барын, ону канчаар ажыглап турарын айтып каан. Ону ажыглап, колдады алган-дыр. Улуг бүдүрүлгелерни Тыва боду үдүп шыдаваазы билдингир харын. Ону ажыглап алгаш, бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының чамдыызы бүдүрүлгелерни Россияның өнчүзү ыңай-даа болза, Россияның ооң ыңай дээш дорт харылзааларны тудуп эгелээн.

Өнчү аңгылаашкынының принциптерин кичээнгейлиг көөрү чугула. Эн ылаңгыя көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези, Тываның байдактарын болбаазырадыр бүдүрүлгелер республиканың өнчүзү боор ужурлуг деп бодум хуумда бодалдыг мен. Харылзаа, агаар транспорту, орук Россияның өнчүзү болбайн канчаар. Черле ынчаш, сөолгү үеде чиг эттиң өртээ улгатканын утпас ужурлуг бис. Ол чокта кайдыг-даа мурнакчы технология олуг капитал боор артып каар. Чиг этти Тывага долузуби-ле болбаазырадыр, төнүү продукцияны бүдүрениниң оруктарын дилээр херек. ССРЭ үезинде ышкаш Россияның улуг бүдүрүлгелерининге чиг эт бээр девискээр боор артар чоруктан чайлаар херек. Кара дериг топ турган, Тываның көдээ ажыл-агыйының чиг эдин, казымал байдактарны болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тургузар апаар. Кайы-бир чурттан технология кирип, чиг этти долузу-биле болбаазырадып, ону садып, оон үнген орулганы технология берген чурттар-биле чөптүг үлежип, дүрген сайзыраан чурттар бар болгай. Шак мындыг бодал-биле Россияның, Тываның аразынга өнчү аңгылаашкынын көөр болза, чогуур. Кайы-бир, бүдүрүлгени дериг-хөрекселдер-биле хандырып шыдавайн баар бис деп чаңгыс талалаары арай-ла кыдыра-дыр. Россияның сайзыраңгай девискээрлеринде безин бүдүрүлгелерни хандырып шыдавайн турар чамдык бүдүрүлгелер чиг эт чок артып болурунуң кырында келгенин утпаза эки.

— Тывада черге хууда өнчү чок, ону садып болбас кылдыр хоойлужуткан. Россияның хоойлуларында черни садып, хууда өнчү кылып болур. Шак мындыг байдал чер реформазын чорударынга шаптыктыг деп чугаалар дыңналып турар-дыр. Силериң бодалынар?

— Тыва онзагай экономиктиг талалардыг, чонунуң угаан-сарыылы бир янзы республика-дыр. Россия болгаш Тываның хоойлуларының аразында улуг эвес ылгалдарның тыптып келгени-даа ында. Ону барымдаалап, чер реформазын боттандырарының орударын тывар аңаар. Черни ажыглааны дээш үндүрүг төлээрнин хоойлужулар дээн болганда чер реформазынга шаптыктар турбас ужурлуг. Оон ыңай черни ажыглааны дээш үндүрүг төлевезиниң хуусаазын 5 чыл чедир тыртпазын саналдаар болап турар мен. Чер реформазын боттандырарында ол-үүл ооң өртээ-даа эвес, а билдилиг үндүрүг политиказы болур ужурлуг. Үндүрүг-биле ажыл-агыйларны, бүдүрүлгелерни, каттыжыышкынарны, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларын, хууда ажыл-агыйлыг кижилерни чыттыр базып алгаш чыдар болза, шимчеп шыдаваас бис. Тайвань, Мурнуу Көрея, Америка дээн ышкаш чурттар билдилиг үндүрүг политиказын чорудун турган, сайзыраанын совет азы хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезиниң чамдык экономистери демдеглеп турар-дыр. Ажыл-агыйларга сайзыраар, бут кырынга быжыгын туруп алыр арганы бээр үндүрүг политиказын Тыва Республика кылып алыр ужурлуг. Ынчаар ажылдаары белен эвес, чүге дээрге Россияның хоойлуларын база удуртулга кылдыр алыр аңаар бис.

Аграр политика болгаш аваар-бойдус ажыглалы, экология талазы-биле комитеттиң ажылының угланыышкыны ындыг болур ужурлуг деп бөгүн билип турар мен. Аңаа кандыг оскерлиишкиннер немээр, кавыыр чүүлдер туруп кээрин үе, ажыл-иш көргүзе бээр.

Шаңгыр-оол СУВАҢ беседалашкан.

Запорожьениң «Коммунар» заводунуң сөолгү үеде бүдүрүп эгелээни ЗАЗ-1102 маркының «Таврия» деп автомобильдерни машина башкарыксаар кижилер улуг сонуургал-биле манап турар. Эвээш бензин ажыглаар бо автомобильдиң чоруу дүргеи, чылдыкчызының ажылдаары эки. Бо автомобильдер Тывада база кээп эгелээн.

ЧУРУКТА: «Таврия» деп чиик автомобиль.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ЗАПОВЕДНИКТЕ БАЙДАЛ

Мурнуку чылдарда Тожуда «Азас» заповедниктиң, ылаңгыя ооң ажылдакчыларының дугайында элээн шыңгыы чугаа боор, солунарга аңаа хамаарышкан үүлдер үнүп тургулаанын номчукчулар онлир боор.

Камгалалдыг девискээрге тус черниң ивижилериниң ажылдап, чурттаары болгаш ачылларның тыныш ажылы чорудары, олап эртери дыка бергелерге таварыып турган. Ийи малдың одарбелчиири кызырылган, аңаа аңнаары хоруглуг дээш, кандыг хомудалдар тыптын кээп турбаан деп. Оон-биле кады заповедниктиң ажылдакчыларын ховар дириг амытаннарны өстүрүп, камгалаар хамаанчок, харын улам ховартадып турар деп-даа бурудадып турган үүлдер бар болгай. Ол бүгүнүн чамдыктары чептүгдаа боор турганы база билдингир.

Амгы үеде заповедникте чаартылгалар бар бе? Бо айтырыг номчукчуларга сонуургалдыг боор чадавас. Оон-биле кады тус чер чурттугларга ол дыка хамаарылгалыг болгай.

Кижи бүрүзү өскен-торээн черни үревейн, ол-ла олчаан камгалап арттырарынга сонуургалдыг. Боду чайгаар бүткен чурумалдыг чараш черлерни, оларның дириг амытаннарын, үнүштерин, сугларын камгалаары — заповедниктиң чоруттунар ол сорулгазы болур. Ол дугайын чамдык кижилер чедип билбейн, эмин эртир хөөрешип турганы-даа үе база турган.

Солунарга болган масселыг информация чепсектерини өске-даа органнарынга амгы үеде бойдус камгаланы кол тема апарганы билдингир.

Заповедниктиң ажылдакчылары чылдың кайы-даа үезинде бо чугула темага чон ортузунга тайылбыр ажылдарын чорударын күштелдирген. Ол дээштиг боор турар. Оон аңгыда заповедниктиң девискээриниң кызыгаарларының талазы-биле айтырыгны эрткен чылын Тыва Республиканың чазааның шинтпирин ёзугаар тодараткан болгай. Ынчангаш амгы үеде «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилериниг-даа, заповедниктиң бодунун ажылдакчыларынга-даа таарымчалыг кызыгаарлар тургустунган. Мурнулары ышкаш ук черниң чурттакчылары-биле камгаланы девискээрниң ажылдакчыларының аразында чөрүлдээлиг үүлдер чок апарган деп чугаалап болур. Олар харын бот-боттарының аразында холбаалыг, демнежип ажылдап турар апарган.

Ийи ойлдың тайга-сынар, шээр мал оттаар турлаглар-даа ол совхозка катап эгиттинген. Ниитизиби-ле биске хамааржып, ажыглал чок чыткан 12,5 муң гектар ажыыр болгаш одар шөлүн аңаа берген боор турар. Амгы үеде заповедникке кирер саңаан шелдүн хемчээли 300 муң гектар боп турар-дыр. Ол камгалалдыг девискээрни Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң эрткен чылдың сентябрь 23-те үнген доктаалында айтып, дүрүмчүткен болгай. Ол делгем девискээрни бо чылын совхозтуң ивижилери болгаш ачылары-даа мурнуку-зу ышкаш үревээн, ужурдурумну хажык чокка сагып турар апарганнар.

Мурнунда шүүмүүлелдерни болдуруп турган бир чүүлдүң дугайын маңаа чугаалаары чугула. Үүл дээрге ынчаарда заповедниктиң ажылдакчылары азы арга-арыг даамалдары боор чаглының алгаш, бистиң черниң тайга-сынарының аңмеңнерин, балык-байлаңнарын кайы хамаанчокка кыра шаап, төтчеглевишаан, чижеп үүлгедишкиннер кылып чоруп турган кижилер ам чок, оларны солуп каапкан. Оларның орнунда тус черниң аныяк ооллары ажылдап эгелээн. Заповедниктиң ажылдакчылары оларга идеген, чоргаарланып-даа турар. Олар чурттуң арга-ыяш байлаан, аңмеңнерин шын-на сеткилиби-ле камгалап, хайгааараар-ган херек кырында ажылыбиле бадыткап-даа турарлар.

Тожу черниң делгем арга-арыгларының черлик дириг амытаннарын коргудуп-хойзуп, чаңчыккан черлериндеэсо-быдарадыр ойлаңын турар вертолёттарның ужар кызыгаарларын база тодарадып турар бис. Моон мурнунда чылдарда ан-меңниг тайга-сынар кыры-биле вертолёттар ай санында кашдаа катап ужуп эртер турду. Бистер ооң хорааын барымдаалаашы, ам айда чүгле чаңгыс катап ужар болурун чедип алган бис. Ол дугайында дугуржулганы заповедниктиң дирекциязы ужар чүүл будүрүлгезинин удуртулгазы-биле кылган. Ынчангаш бир эвес заповедниктиң директору ат салбаан болза, вертолётка чатыг күш чок болур. Ол ышкаш өскедаа организацияларның чатысы-биле заповедник девискээринин кырынга вертолёт ужудары хоруглуг. Чогум-на ооң ужурунда мен А. Нугуурактың «Шын» солунга үнген «Ивилер-де дээре боор» деп эгелиг чүүлү-биле сеткилим таарыды турар. Ону чугулаан коргеш, бистер «Тоора-Хем» совхозтан 35 ивиниг садын алган бис. Олар өзүп, күш кирип кээрге, заповедникке ажылдап, кезириринге ажыглап мунар апаар.

Заповедниктиң чамдык чаартылгаларын чугаалаарга ындыг-дыр. А эртем-хайгаарал ажылдары — өске айтырыг. Бо талазы-биле солун чүүлдер база хөй деп чугаалап болур.

Владимир КОЛ.
«Азас» заповедниктиң директору.
Тожу район.

ЧОРГААР ЫШКАШ КӨЗҮЛДҮ

Ламажап Адыг-оолович Салчактың алыс чурту Бай-Тайганың Көп-Сөөк. Ооң ажыл-ишчи орууну дугайында сонуургаарга мындыг. 1954 чылда механизаторлап ажылдап эгелээн. 1960 чылда комсомолчу путевка-биле «Тиилелге» совхозка ажыллап келген. Ооң комсомолчу путевка-биле ажылдап келгени эрткен үени кыжыраршоодар сагыштыг кижилерге каттырычыг-даа боор чадавас. А ол шагда аныяктарның комсомолчу путевка-биле кайы-бир черге барып ажылдаары дээрге-ле, оларның ажыл-ишке киржириниң азы киржиксээриниң херечизи турган. Ол ажылдап баргаң черинден ажыл-иштиң белен эвес оруун эгелеп ап турганнар. 23 чыл иштинде механизаторлап ажылдаан, 1977 чылдан хөй кадарып эгелээн. Соолгу 5 чылда Таңды районнуң «Сосновское» бүдүрүлгедүржүлга ажыл-агыйынга малчыннап ажылдаан. Ол-ла ажылдап келген үезиниң иштинде Ламажап Адыг-оолович ажыл-агыйларның планныг онаалдаларын күүседип, кызымак ажылдап, оске малчын эш-оорүнден ылгалыр үүлү чок турган.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында хоойлуну хүлээп ап, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузуп болур апаарга, хоочун механизаторнуң, малчынның сеткилиниге хөрлээлеп чораан боттускайлаң ажылдаксаар чүткүлү хып үнүп келген. Чеченчидир чугаалаарга мындыг, а херек кырында арат ажыл-агыйны тургузуп, бодуунуң бажып боду билип, бот-тускайлаң ажыллаарын Ламажап Адыг-оолович шинтпирлеп алган. Арат ажыл-агыйны тургузуп, аңаа күдээнин, чуржузун хаара туткан.

1991 чылдың чазынында ажыл-иш хайның үнген. 16 га черни ап, турлаг тударынга эптиг черни шилип, ол-бо черлерден машинатехника тыптынып, картофель олуртуп, кылган-на ажылы хөй.

Күрүнеден 70 муң рубль чөлби акшаны алган. Ол акшазынга Улуг-Хем райондан шээр мал садып алган. Инек, хаван бодунга турган. Амгы үеде араттың коданында 100 ажыг хөй, 16 инек, 16 хаван бар. Чаа бут кырынга туруп олурар улуг эвес ажыл-агыйга ол хире мал-маган четчир. Бир чыл хире болганда, малмаганның саны барык ийи катап көвүдеп кээп болур болгай, бир эвес шудургу ажылдаар болза. Араттарның малы хүр кыш ажып турар. Эрткен чайын кезин, белеткеп алганы 40 тонна сигени, остүрүп, ажаап алганы 80 шоодай картофели хөй, инек, хаванга четчир. Өске-даа мал чемин ол күралавырлап алган.

Алган чери арай эвээш боор турар, ынчангаш черни немей бээрин дилээн. Ол дилег күүсеттинер деп. Ламажап Адыг-оолович бүзүреп олурар.

Арат ажыл-агыйында 3 кижи бар. Ламажап Адыг-оолович боду, күдээзи Владимир Тевек, чуржузу Кара-оол Иргит, саан-савазын тудар кижи — ооңун эзэзи Александра Адыгбаевна. Кажаа, бажыңны удур тудары, картофель тарып остүрери, сиген кезери дээш аар ажылдарны демнежип кылганнар. Кижи бүрүзү тускай мергежилдиг. Ламажап Адыг-оолович — механизатор, малчын кижи деп билир бис, а Владимир — электрик. Кара-оол — тудугжу. Ынчангаш олар шупту кандыг-даа ажылды демнежип турган, бүдүрүп ап болурлар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Хуужудулга программазының кол үүлдеринге капсырылгалардан

Хуужудулгадан кирген акша-хөрөнгилерни хуваарының нормативтери:

1. Хуужуткан бүдүрүлгелерниң күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннеринге. Муниципалитет өнчүзүнүң объектилериниң талазы-биле — 10 хуу; область өнчүзү — 10 хуу; федералдыг өнчү — 10 хуу.

2. Тус чер бюджеттеринге (ол-ла дараалашкаа-биле): 50; 10; 10.

3. Республикалар, крайлар, областар бюджеттеринге: 10; 50; 10.

4. Россияның республика бюджединге: 20; 20; 60.

5. Хуужудулга талазыбиле күрүне органнарынга, ооң иштинде — бүгү деңнелдериниң эт-хөрөнгү фондуларынга: 5; 5; 5, эт-хөрөнгү эргелеп башкарылгазының комитеттеринге: 4,5; 4,5; 4,5, Россияның эт-хөрөнгү эргелеп башкарылгазының күрүне комитединге (хуужудулга талазы-биле күрүне органнарының ажылдакчыларын шаңнап мактаарының төп-чүткен фондузунга): 0,5; 0,5; 0,5.

Республикалар аайы-биле аңгы-аңгы адырларның бүрүлгелерин хуужударының доктааткан көргүзүглери (бүдүрүлгелериниң нинти санындан хуузу)

ТЫВА РЕСПУБЛИКА:

Чиик үлетпүр — 60; аныышчем үлетпүрү — 50; тудуг — 50; тудуг материалдарының үлетпүрү — 45; автотранспорт — 45; магазиннер — 40; моөнпеп садар баазалар — 50; ниитиниң чемненилгезинин бүдүрүлгелери — 50; амыдырал хандырылгазы — 60.

(Программа № 13 «Шында» парлаттынган)

ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛИНГЕ ДҮҮШТҮР

Амгы үеде ажылчы чонга ачы-дуза чедириниң өртек-үнезин улгаткан-даа болза, ооң шынарын экижилдиринче, санын көвүдириниче Таңдының Кочетово суурда амыдырал хандырылга бажыңының ажылдакчылары кичээнгейни салып турар.

Эрткен чылдың төнчүзүнде олар аренда керээзи-биле ажылдаарынче шилчээни челиишкиниг ажылдаарынга дөгүм болган. Ынчангаш дөртку квартадың планныг сиаалдазын ажыр боттандырган.

Бо чылын суурнуң амыдырал хандырылга ажылдакчылары ажылчы чонну хереглелдеринге дүүштүр ачы-дузаны чедирин шинтпирлээн. Чагыкчыларның материалдары-биле янзы-бүрү хептерни даараар, дериг-хөрекселдер хөлезилээр, химиктиг арга-биле хен аштаар, бички мебельдер садар болгаш өске-даа ачы-дузаны чонга чедирип турар.

Чонга ачы-дузаны чедиринин хевирлерин көвүдедир хемчеглерни ап келген. Чон радиотелемастерни кончуг хереглээрни барымдаалааш, ону маңаа удавас тургузарын көрген. Ол ышкаш идик даараар болгаш сеткээр цехти ажыдары планнаттынган.

Малчынларның коданнарын амыдырал хандырылга ажылдакчылары үе-үелеп кезип, оларның чагыгларын хүлээп алыр, белен продукциязын барып садарлар.

Бистиң корр.

А мен мынча дээр мен

ЧҮВЕ КЫЛБАС КИЖИ—ЧАЗЫГ КЫЛБАС

№ 4 «Шында» Монгуш Эргептиң «Арыг шын төрүттүнер» деп үүлүнде «Тока биле Ширшин Тыва Республиканың бүгү-ле амыдырал байдалынга киржилге чок эвес, а аажок улуг хамаарылгалыг чораан бистиң баштынчыларывыс-тыр. Ынчангаш бо ажык-чарлыг үеде оларның дугайында чугаа ылап-ла үнер апаар...» дээн одуругларны номчааш, дараазында бодалга келдим.

Шынап-ла чөп, оларның дугайында чугаа чүгле бо чылдарда эвес, келир үеде чеже-даа катап эглир. Чүге дээрге Тываның амыдыралы, төөгүзү оларның аттары-биле, эки-багай-даа бол, сырый холбаалыг.

Тока дарга дугайын биживес мен, ооң дугайында хөй удаа бижиттинген. Бо ажык-чарлыг үени ажыглап, мындыг бөдүүн хамааты бодалымны илередикселим. Партия кежигүнү-даа чорбаан кижи мен.

Улустуң дамчыыр чугаазы-биле алырга, Тока аңаа ажылдап турган-ла. Г. Ч. Ширшинни бирги секретарьга сүмелээри-биле белеткеп турган дээр.

Мен Ширшинни бир-ле дугаар 60 чылдарның иниги чартыында комсомолдуң область конференциязынга дыңнаап, кайгаан мен. Ооң илеткели ол үениң мээн дыңнааным оске тыва дарга-ларга деңнээрге, утказы шынарлыг, дидим, чедингир болган. Ынчангаш Токаның сөолүнде ол дарга ажылдап кириптерге, улуг дыка эльдепсинмээн мен. Ынчан дораан эскерген үүлүм — тыва чонуң национал чоргааралы илдеп-ие бедий бергени. Оон мурнунда кандыг ийик, Тока дарга илеткел санында-ла «улуг орус чонуң ачызында тыва улус кырлып өлбейн барган» дээш-ле баар ийик чоп. Бо кижи дыынап олургаш, бажы доңгагар, халагар олурар ышкажыгай. Григорий Чоодуевич илеткелдерининг ындыг сестер ажылдаваас чорду. Шынап-ла, кижи бодаарга, муң-муң чылдарда кырлып өлбейн чораан тывалар чүге ылап-ла сөолгу каш чылдарда кырлып өлүр турган улус бис ынчаш?! Ынчангаш ылаңгыя тыва аныяктар — бистериң хорээнис хостуг, бажывыс бедик апарган. Оон-на тайлымы боор деп бодаар мен, тыва аныяктар он чыл бурунгаар май, сентябрь айларда Совет Эвилелинге бир дугаар бодунуң эргези дээш хөлзээшкин (ыныча дээр бе азы чүү дээрил) үндүргени ол. Ол болуушкуннарны шыны-биле чырыдар үе келген боор. Эрткен декабрь айда Казахстанның Назарбаев даргазы Алма-Атага болган аныяктарның үймээнинің 5 чыл болган оюн демдеглеп тура, «Совет Эвилелинге бир дугаар демократтыг шимчээшкин бистен эгелээн» деп чугаалап турар чорду. Ол ындыг эвес, бир дугаар ындыг демократтыг шимчээшкин Тывадан эгелээн дээр болза, чазыг чок боор.

Ол ынчаардагы, сентябрь 2-де паркка болган болуушкун дугайында даштыкы радиостанциялар «Ыраккы Азия төөрүнде бичии тыва чон бодунуң эргези дээш тулчуп турган» деп дамчыдып турганын чамдык улус дыңнаан болду. «Монгулек» ресторанын ынчаарда чаала тудуп турган. Тыва аныяктар иштики шериглерден дескеш, чамдыызы ол шала туткан бажынче кире маңнажы бээрге, аажок күштүг проженторлар-биле чырыдып, моңнар-биле соп турган, машиналар иштинче киир октап турганы Кочетов кудумчузунда 2 дугаар бажыңның балконундан көрүп турган мен. Пакистан эгелээш, «Монгулек» гостиницазы-биле Кочетовта № 2 бажың аразында тудуш аныяктар долган турду. Шуптузу чаңгыс дем-биле ийн холдарында адыштап алган даштарын баштарының кырынга каккылаштырып турар чораан. Ынчаарга чаңгыс аай шимээн чаңгыланыр чорду. Даштыкы кинолар сагышка кирер. Ындыг чүве көрүп чораан эвес, кончуг-ла чорду. Шериглер тарадырын тарады сывырып, тударын тудуп алгаш чоруй барган.

Ол болуушкун соонда удатпаанда бир-ле хүн Ширшин дарганы националист дээш бажыңында хоругдаткан деп мге медээ хоорай иштинге тарай берген турду. Ону та кым үндүргеи. Дораан удур хемчеглер, хурал-суглаа кылган соонда хоорай оонкургады.

Чаңгыс чижек безин олдур. Оон ыңай база бир эскерген үүлүм: Кызыл хоорайывыстың төвүн, төп кудумчуларын эде-хере тыртып, чараш хевирже кирип, оскертириниге Г. Ширшин улуг рольдуг болган. Оон мурнунда кандыг ийик — кудумчулар тар, ыяштар аарыг, ыргак-дагыр, кудумчулар кыдында хараганнар колдаан, ыяш чагылар ирээш, кээп ужар чыгаан турганлады чоп. Ол бүгү чаартылгаларны дораан кылыптары ындыг белен эвес, кудумчуларны казып кааш, элээн узамдыга бээрге, хоорайда анеклот безин тыптып келди чоп: «Тока дарга алдын чажырын каан, Ширшин ону тывар дээш кудумчуларны каскаанап туруп берген» деп. А кажан хоорай шинчи кире бээрге, Свинцовту мактап эгелей бердилер.

Оон-даа ыңай эскериглер эмгежок. Тываны европейжи Соогу чүкке деннеп каанының ачызында шуптувустун шалыгывыс өстү. Россияның дыка хөй областарындан тудугжулар келгеш, кайы хире чаа-чаа школалар, ясли-садтар, бажынар тудуп кагды. Бодунуң хууда байыырынче ол сагыш салбаан. Улуг эрге-дужаалын ажыглап, тускай коттедж туттуруп албаан, хууда машина безин чок арткан дижир.

Ийе, четпес талалары база бар харын — чон аразынче Тока дарга дег хөй кирбейн, удуртукчу тыва кадрлар белеткээринче чогуур кижээнгей салбайн келген. Тыва даргалар частырыг кылыптарга, шыңг

Меңээ сөстен бериңерем

ХАЖЫТКАНЫ ШЫН БОЛГАН

«Шын» солунга «Ыжык хойлар, тоомча чок дарга-лар» деп эгелиг материалды эрткен чылдың декабрь 26-да парлаш үндүрген. Ук материалда Эрзин районуң «Мөрен» совхозунуң № 3 хойжу бригаданың малчыны Бүрбүжүк Парович Лопсан-ның кадарган хоюн мал эмчилери профилактиктиг тарыышкын үезинде сыкыр-тырының дүрүмүн хажыдып сыкыртканының дугайында болгаш ол малчының ажыл-агый талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турарының дугайында бижээн. Районнуң мал аарыг-лары-биле демисел станция-зының коллективи ук материал-биле танышкаш, түнелди үндүрген. Ам аарыг-ның «төөгүзүн» кыска таныштырып көрейн. Күзүн, октябрь айның төнчүзүнде төрүүр хойнуң ара салыр халдавырлыг аарыынга удур профилактиктиг тарыышкын-ны Эрзин районнуң девиск-ээринге бир дугаар чорудуп эгелээн. 1990-91 чыл-дың кыжынында ол аарыг районнуң девискээ-ринге тыптып келген болгаш «Мөрен», «Чаа орук», Ленин аттыг совхозтарга эвээш эвес когаралды чедирген. Төрүүр хойнуң ара салыры кончуг халдавырлыг аарыг, боос хой 3-4 айлында ара салыр азы кошкак, аарыг хураган төрүттүнер. Бо аарыгны лабораторияга хураганның иезинин ханың шинчилеп тургаш, илередир.

Районнуң мал аарыглары-биле демисел станциязының ветеринар фельдшери Валентина Комбу (солунда В. Л. Лаажап деп бижээн шын эвес) биле «Мөрен» совхозтуң ветеринар санитарказы Наталья Даргат олариның хойну тарып тургаш, вакцинаны сыкыртыр чурумун хажыдып, эмин моюннуң кеш адаанче сыкыртыр тургаш, анаа-ла моюн дужунче углааш, сыкыртып турганың түнне-линде, эм чамдык таварылга-да кеш адаанче эвес, а шыңган эштке салдынып турган, ынчангаш хой аарып, оттап, кылаштап шыдавайн турган таварылгалар илеретинген.

Автор (Александр Тава) шприцтерин солуваан деп турар. Маңаа хамаарыштыр тайылбырлаарым болза, мал-ды сыкыртырының дүрүмү ёзугаар, мал сыкыртып тур-гаш, шприцтерни солуваан барып болур, чүгле спирт сиирип каан хөвең-биле аштап алыр.

«343 баш хой өлүрүнүң кырында келген» деп бижээн. Мында автор арай хөөредип, чүвениң шынын биживейн турар. Январь айның эгезинде малчын Бүрбүжүк Парович Лопсанның кыштаанга барып ужуражып чугаалаштывыс. «Солунга материал бижиир улус черле хөөредип бижиир боор чүве-дир ийин. 343 баш хой кайын кырлы бээр» деп, малчын меңээ чугаалады.

Оттап, кылаштап шыдавайн турган кезек хойларны коданга арттырып, 2-3 хонук иштинде азырап турганың түннелинде ам экирий берген. 4 хой шыдавас хире боорга, өлүргеш, эдин складка дужааган. Малчын өлген хой чок деп чугаалады, ынчалза-даа өгнүң хөрээжен ээзи бир хой өлген деп турар. Бир хой өлген азы өлбээн-даа болза, сыкыртырының чурумун сагыва-аны дээш мал эмчизи Валентина Лана-аевна Комбуга шыңгыы доңгулданы коллективтиң хуралынга берген.

Бир эвес бир хой өлген болза, «Мөрен» совхозтуң дирекциязы ол өлген хойнуң өртээн, азы бажы-биле-даа болза төледирге, частырыг болбас деп бодаар мен.

Малчынның кыштаанда 10 тонна сиген, 6 тонна тарымал сиген, 4 тонна погаан сула бар. Ногаан суланың шынары багай, ара-аразында дудук. Оон өске мал чеми чок. Суг сөөртүү үзүктелип турар. «15 хонук иштинде суг эккелбейн баар-дыр» деп, малчын хомудап чугаалап орду.

Моон алгаш көөрге, шынап-ла, мал кыштаглаашкыны «Мөрен» совхозта база районда ниитизи-биле улуг бергедээшкиннерлиг эртип турар. Мында чөптүг чылдагааннар база бар: машина техниканың артык кезектериниң чогундаи, оларның өртээниң улгатканы, кымар-чаар материалдар-биле хандырылганың үзүктелип турары дээш, оон-даа өске. Ынчалза-даа ажыл-агыйжы эвес чоруктардан чылдан чылче хөй мал өлүп келген. Чеже-даа чылдар иштинде малчыннарны, көдээ ажыл-агый специалистерин сагын-дырып, шыңгыы доңгуп, ажының-хорадап, акша-төгерикке торгап, оон туржук, ажылындан үндүрүп кээрге, ниитизи-биле малдың өлүрү чылдан чылче көвүдеп, малды оорлап, орнап-саарып турары чажыт эвес болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, ниитиниң малы дээрге тодаргай ээзи чок мал ышкажыл. Ону карактап хайгааараар кымының-даа дорт сонуургалы чок. Мал ажылын экижидериниң, мал бажын көвүдедириниң чаңгыс оруу — хуужудулга. Ону удуртукчу эштер база билип турар боор деп идеген кагдым.

Вячеслав ХАЙЖОК.
Эрзин районнуң малчыны мал эмчизи.

ИСТЕЛГЕ — НАРЫН АЖЫЛ

Истелге, истенчи. Кинофильмнерден көрүп, номнардан номчуп олурарга, ол дег солун, ол дег белен ажыл чок ышкаш сагындырар. Кем-херек үүлгедикчизин истеп, тудуп, аткылажып, боолажып, кандыг-бир сагынгыр арга-биле, чок-ла болза аргажок хензигийне барымдаадан бүдүн-бүдүн херектерни дүрген тодарадып, буруулугларны илередип. турарын көрүп, номчуп олурарга, магалыг-ла. Херек кырында ындыг амыр чүве кайын турар. Ол дээрге аажок харысалгалыг, нарын, чамдык таварылгалар-да харын-даа ужур-утказы билдинместеп, төнлү түнне-ли-даа тывылбастап туруп бээр ажыл-ла болгай.

Ам барып амгы ышкаш, бүгү ниитилелде турустунуп келген берге үеде истекчилериң ажылы улам нарыыдаан. Аная хамаарыштыр каш чижектен кирип көрейн. Бир эвес 1990 чылда республиканың Иштики херектер министерствозунуң истелге аппаратының бүдүрүлгезинге 10 муң бичии-ле ажыг кеземче херектери тур-ган болза, эрткен чылын оларның саны 12 муң четкен. А бир истекчиге-ле ортумаа-биле 125 кеземче херээ онаажып турган. Россия Федерациязының ортумак деңнелинден барык ийи катап хөй бооп турары ол.

Чыл дургузунда истекчилер ниитизи-биле 10 муң 610 кеземче херээнге хамаарыштыр хоойлу ёзугаар шиитпирлерни хүлээп алганнар азы мурнундагы чылдан 2378 херек хөй шиитпирлеттинген. Бо деңнел ниитизи-биле беш чыл соңгаар турганындан колдуула дорт катап өскен.

1990 чылда республикага кем-херек үүлгедиишкиннерниң көзүлдүр-ле көвүдээни болгаш ниитилел-политиктиг байдалдың хенертен нарыыдааны-биле Россияның янзы-бүрү булуңнарындан иштики херектер органнарының ажылдакчылары биске кээп дузалажып. хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга, кем-херек үүлгедиишкиннерин истээринге боттуг дузаны көргүскеннер. А эрткен чылын чүгле боттарывыстың күжүвүс-биле ажыллазывыссадаа, ажылдың түнелдери эллээн кескү бооп, экижээн. Шак ынчаар ийи айдан үр хуусаа дургузунда истеттинип турган херектериниң ниити саны 1990 чылдың түнели-биле 379 турган болза, эрткен чылын 220 чедир кызырылган.

Амгы үеде министерствонуң истелге аппаратында 150 истекчи ажылдап ту-айыткан мен — 10 муң 610. Эрткен чылын июнь айда Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу бистиң аппарадывыска немелде 20 единицаны берген. Ынчалза-даа бистиң истекчилеривистиң ниити эртем-билии, мергежил-дуржулгазы ам-даа чогуур деңнелге четпейн турарын ажыы-биле чугаалаар апаар. Аппараттың ажылдакчыларының чүгле 32,8 хуузу тускай дээди болгаш 12,3 хуузу тускай ортумак юрист эртемнерлиг бооп турар. Тускай эртемниглерниң эвээжи-биле истелге ажылының үезинде хоойлу-дүрүмге дүүшпес үүлдер болгулай бээр. 1990 чылда истекчилериң талазындан буруу чок кижилерни кеземче херээнге онаштыра бээриниң чеди таварылгазы болган болза, эрткен чылын үш болган.

Оон-биле кады бир демдеглексеп каап турар чүвем үүл дээрге массалыг информацияның чамдык чепсектеринге бистиң ажылывыстың дугайында шын эвес үүлдериниң бижиттине бээри хомуданчыг. Ажылывыста четпестер бар болбайн аан, оларны бис амгы бо ажыкчарлыг үеде чажырбайн-даа турар бис. Ындыг-даа бол, четпестерни ылап шыны-биле айтып, бижиир болза, бистиң ажылывыска дуза, деткимче болур деп билир мен.

Бо чылдың январь 10-да үнген «Молодёжь Тувы» солуннуң үшкү арнында В. Дарган-оолдуң «Күрүнениң айыыл чок черинин камгалалында... боду» деп эгелиг бижээн үүлүнде республиканың иштики херектер органында 8 класс доосканнар кижилер безин истекчилеп ажылдап турар дээни окта шын эвес. Он класс доосканнарны безин истелге ажылынга албастаанывыстан бээр эллээн каш чыл эрте берген боор.

Ылап-ла шынын бижиксээн журналист болза, министерствоның кайы-даа килдизинге, харын-даа удуртукчуларынга — министрге, оон оралакчыларынга чедип келзин. Кажан-даа оон ойталавас бис, ындыгларны деткиир, оларга дузалажыр бис.

Ажылывыс, шынап-ла, хөй. Ону мыңдыг чижек-биле безин көргүзүп болур. Республикада бистиң аппаратывыстан аңгыда, республика прокуратуразында болгаш Федералдыг айыыл чок чорук агентилелинде база истелге аппараттары бар болгай. 1991 чылда бистиң аппараттың шиитпирлээн кеземче херектерин бо үүлдүң эгезинде ол-ла үеде прокуратураның болгаш ФАА-ның истекчилери тус-тузунда 525 база 6 херекти шиитпирлээн. Шын харын, оларның истекчилериниң саны бистин ышкаш хөй эвес, ынчалза-даа ылгал мындыг улуг эвес болгу дег.

Чамдык кижилерниң талазында айыттынган үш органның истээр ужурлуг кеземче херектерин эки ылгап билбезинден оларның кайы-бирээзинге барып, оон өскезинге чедип, артык үе чарыгдап турар таварылгалар эвээш эвес. Ынчангаш бо талазы-биле эң хөй ажыглаттының турар, ылаңгыа назы четпээннерге хамаарыштыр кеземче дүрүмнериниге тайылбырны кылза эки боор.

Шак ынчаар улуг кижилер өлүрүкчү азы күштепчазарлаашкын херектери үүлгеткенде, ол ышкаш оларның-биле кады ол херектерге назы четпестер киришкен таварылгаларде, ындыг кеземче херектерин прокуратура органнарының истекчилери истээр.

Күрүне кызыгаарын үреп, ону эрткеш, кем-херек үүлгеткен таварылгаларны азы күрүнеге удур үүлгедиишкиннерни, оларга назы четпээннер киришкенде база Федералдыг айыыл чок чорук агентилелиниң ажылдакчылары истеп чорудар.

Иштики херектер органнарында даанган херээнге шынчы, хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип чоруур истекчилер эвээш эвес. Ындыгларга Кызыл хооркүүскомунуң иштики херектер килдизинің истелге салбырының ажылдакчылары В. С. Анай-оол, Г. Б. Раздобреева, В. Т. Чамзы, Г. М. Берсенева, Улуг-Хем районда Х. С. Белек, Мөңгүн-Тайгада С. С. Ооржак, Эрзинде Э. С. Сарыгбай, Чаан-Хемчикте Т. Д. Норбу болгаш өскелерни-даа чөптүү-биле хамаарыштырып болур. Оларның кызымак ажылының түнелинде, дыка хөй херектер өй-шаанда истеттинип. буруулуглар илеретинип турар.

Ынчалза-даа чүгле иштики херектер органнарының ажылдакчылары кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежир ужурлуг, ол дээрге оларның херээ-дир деп билир болза, шын эвес апаар. Чүгле хөй-ниитиниң идепкейлиг дузазы херек.

Шой ШОНЖУН.
Тыва Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы.

Гонорарын «Шынга» арттырарын диледим. (Авт.).

БАРААК КЕДЭЭР АМЫДЫРАЛ

Ам бо үеде чурттап чоруур суурумнуң амыдырал байдалын кысказы-биле таныштырып көрейн. Ойзупкыйзып оргаш канчаар, дорту-биле бижип көрейн. Мен бо Бай-Тал суурда 10 ажыг чыл чурттап келгеш, садыг-наймаа черинге аъшчем, идик-хеп дээш алгышкырыш үндүрүп чораанындаа эскербейн чордум. Ам идик-хеп, аъш-чемниң ховартааны-биле чүве пиикпе, кижилериң черле бот-боттарынга хамаарылгазы кончуг-ла багай апарган.

Садыгга бараан келирге, ону аарыг, кырган кижилериң, иштиг-сааттыг нехерээженнериниң садып алыры бергедээн. Суурувус чону-даа, садыгжылар-даа ёзучурум сагывастар.

Ховар барааннар сада берген үеде ындыг-ла ыйнаан харын. Оода-ла хүн бүрүде эккеп турар хлебке безин ийи-үш хүн улаштыр четпейн баргылаар бис. Садыгжылар норма-чижек-биле бээрин билбес. Чаңгыс холга чежеп-даа бээр. Куруг арткан кижилериң боттарының шорузу.

Ынчангаш чон кезеп калган. Садыг ажыдар бетинде-ле, келгеш туруп алырлар. Ол хиреде-ле ажыттына бээрге, мурнун былаажып кирген чонну көргеш, карак чалданыр. Алгы-кышкы, алгыш-кырыштан эгелээш, түнүк-биле төнери база билдингир. Аъш-чемге, хлебке азы ховар бараанга четпейн барган кижи хомудалын, халак-хинчээн төп артып калыр.

Суурувуска таптыг хуралсуглаа-даа эртип көрбээн. Суурнуң бүгү чонунуң хуралын эрттирери-биле чарлады чеже-даа катап азарга, келир кижилер тывылбастаан. А бир эвес садыгга ковар бараан садар дээнин билип алган болза, ону манап, хүнзедир-даа шыгырт туруптарлар.

Суурда амыдыралывыс садыгда бараан кедеп, аңаа сыңмарлажып турарывысиле кызыгаарлаттының турар апарган. Сөөлгү үеде чон ажылга шоолуг-ла тура чок, ону мен хөлчок-ла эскерип чор мен. Мен бодаарымга, идик-хеп, аъш-чем өртээ улгаткан үеде харын улам кызып ажылдагы дег. Ынчангаш ажылга черле элээн хаара туттунуп, ажылдап көрээлиңер.

Кожавыста Кызыл-Даг суурдан чижектен ап көрээлиңер, бай-талчылар. Чоок-та чаа Кызыл-Даг суурга чеде бердим. Ында байдал бистерниинден көңгүс оске болду. Кандыг-даа узун оочур дораан эрте бээр. Алгыш-кырыш, ыы-сыы-даа дынналбас, бот-боттарын күндүлежир, хөлчок-ла эки сеткилдиг, сагыш човангыр чон деп адаар болза, черле чазыг чок.

Бистер, бай-талчылар, ырак эвес кожавыс Кызыл-Даг суурдан үлегер-чижек ап, ажылдап, чурттап көрээлиңер. Таанда чаржынчыг апардывыс.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тал суур.

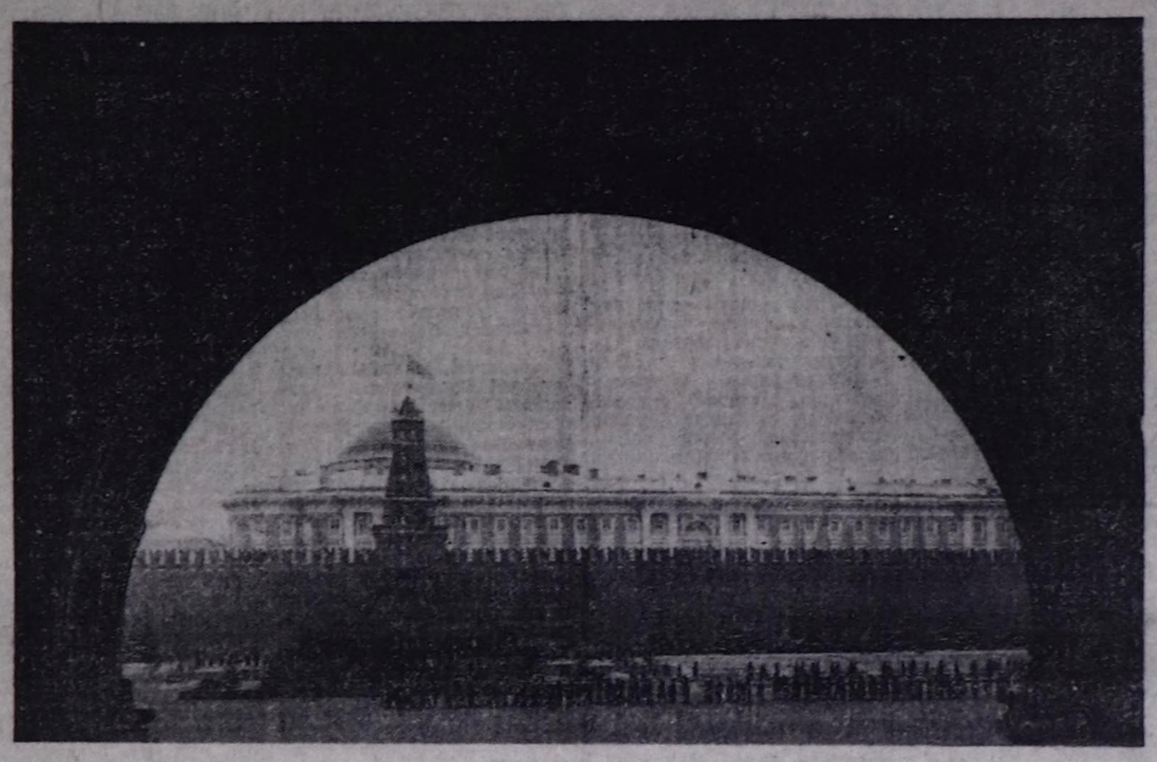

Сөөлгү үеде бүдүү билир, карап көрнүр дээр кижилерле көвүдээн. Оларның баш удур бодап тыпкаш, чугаалаан үүлдериниң чамдыктары душ бооп боттаны-даа бергилээр. Ынчаарга афган астролог-чурагачы Мохаммед Сидиктиң ССРЭ ыяапла буурап сандараар, хөй-хөй күрүнелерге чарлыр, а Ленинниң мөчү мага-бодун 1992 чылдың январь 21-де черге хөмер, а ынчанмас болза, чуртка амыр-тайбың, тодуг-догаа амыдырал турбас дээн болгай. Январьның 21-ниң хүнү дүүн эрте берген. Ленин ам-даа Мавзолейде чытпышаан ышкажыл.

Бөмбүрзектиң судалы

УЛАН-БАТОР. Моолда амгы үеде 7,6 муң ажылагый, бүдүрүлге черлери бар, оларның үүгле 594-ү күрүнении бооп турар. «Ардын эрх» солуннуң айытканы-биле, амгы үеде Моолда 3789 ажыл-агый черлери хуу өнчүге хамааржыр. Оон аңгыда бо чылдың эгезинин саны-биле 2353 кооператив болгаш 908 компаниялар бар.

МОНЦАМЭ агентилелдиң дынатканы-биле, өнчүнү күрүнении эвес болдурарының бирги үе-чадазы доозулган. Ол «биче» хуужудулга үезинде ачы-дуза адыры, ниитинин чемненилгези болгаш садыг хуужудулгага кирген. Көдээ ажыл-агыйда ол талазы-биле ажылдар шапкын байдалдыг чоруп турар. Чижээ, малдың ниити баш санының 60 хуузу малчыннарның хууда өнчүзү апарган. Бо чылын «улуг» хуужудулганың үе-чадазы эгелээр. Күрүнеге улуг-улуг үлетпүр бүдүрүлгелери, энергетика, транспорттуң хөй кезии, харылзаа артар.

ПХЕНЬЯН. Россия Федерациязының Президентизиниң тускай төлөөзи, онза даалгалар талазы-биле элчин Игорь Рогачев КУДР-ниң нарысылалында чеде берген. Аяк-чорук үезинде ол ийи талалыг харылзааалар, Көрей чартык ортулукта байдал болгаш кайы-кайызынга-даа сонуургалдыг делегей айтырыгларының талазы-биле чугаалажыышкыннарны болгаш консультацияларны эрттирер.

МЕХИКО. Сальвадорнуң чазааның болгаш Фарабунда Марти аттыг национал хосталга фронтузунуң төлөөлекчилери Төп Америкада ол чуртка 12 чыл уламчылап келген акы-дуима өлүрүшкүннүг дайынны соксадыр сорулгалыг тайбың дугайында дугуржулгага ат салган.

Тайбың чарарының байырлыг ёзулалынга КНО-нуң чингине секретары Бутрос Гали, Мексиканың, Венесуэланың, Колумбияның болгаш өске-даа Төп Америка чуттарының президентилери, Испанияның чазааның даргазы, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер, Кубаның даштыкы херектер министри Исидоро Мальмиерка, делегейнин дыка хөй чуттарының делегациялары, оон иштинде Россия Федерациязының даштыкы херектер министриниң тускай төлөөзи В. Д. Николаенко киришкен.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш бо айның төнчүзүнде Лондонга эртер КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелинин тускай хуралынга киржип турар үезинде Россияның Президентизи Б. Ельцин-биле ужуражыр чадавас. Ол дугайын Ак бажының парлалга секретарының даштыкы политиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы Роман Попадьюк медеглээн. Оон чугаалааны-биле, Б. Ельцинин Вашингтонче улаштыр чалаары база чадавас. Ынчалзажок бо талазы-биле тодаргай дугуржулга чок.

РИМ. Италияның даштыкы чөлүлер талазы-биле күрүне комитеди Россияга 1500 млрд. лир итали чөлүн бээринге чөпшээрелди берген. Ол акша-хөрөнгилер Италиядан эргежок чугула хереглелдин үүлдерин садып алырынга көрдүнер. Бараанларның чамдыызы чүдүрүп чорударынга шуут белен, чүгле ол чөпшээрелди манап чыткан. Чүвениң ужуру чүл дээрге ол чөлүлер дугайында дугуржулга шагда белен турган. Эрткен чылдың август айда Москвага күрүне эргилдезинин семээшкиннинин үезинде ол чөлүнүн бээринге чөпшээрелди бербейн баргаш, чүге дээрге Совет Эвилелинге политиктиг байдал тодаргай өөн иштинде Россия Федерациязының даштыкы херектер министриниң тускай төлөөзи В. Д. Николаенко киришкен.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш бо айның төнчүзүнде Лондонга эртер КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелинин тускай хуралынга киржип турар үезинде Россияның Президентизи Б. Ельцин-биле ужуражыр чадавас. Ол дугайын Ак бажының парлалга секретарының даштыкы политиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы Роман Попадьюк медеглээн. Оон чугаалааны-биле, Б. Ельцинин Вашингтонче улаштыр чалаары база чадавас. Ынчалзажок бо талазы-биле тодаргай дугуржулга чок.

РИМ. Италияның даштыкы чөлүлер талазы-биле күрүне комитеди Россияга 1500 млрд. лир итали чөлүн бээринге чөпшээрелди берген. Ол акша-хөрөнгилер Италиядан эргежок чугула хереглелдин үүлдерин садып алырынга көрдүнер. Бараанларның чамдыызы чүдүрүп чорударынга шуут белен, чүгле ол чөпшээрелди манап чыткан. Чүвениң ужуру чүл дээрге ол чөлүлер дугайында дугуржулга шагда белен турган. Эрткен чылдың август айда Москвага күрүне эргилдезинин семээшкиннинин үезинде ол чөлүнүн бээринге чөпшээрелди бербейн баргаш, чүге дээрге Совет Эвилелинге политиктиг байдал тодаргай эвес апарган.

Оон-биле черге. Эштер ийи дугуржулгага чөпшээрелди ам-даа бербээн: бирээзи — сигареталарга хамааржыр, ийигизи — Россияга болгаш Украинага чорудуп бээр дээн идиктер. Оларның талазы-биле немелде тодарадыышкын херек дээн.

ЛОНДОН. Совет Эвилелиниң мурнундагы республикаларында эм болгаш эмнелге херекселдери-биле дарый дуза көргүзеринге 2 млн. фунт стерлинг акшаны бээрин Великобритания шиитпирлээн. Ындыг шиитпирни Британияның даштыкы девискээрлерни хөгжүдериниң күрүне министри Линда Чокерниң эрткен неделяда Санкт-Петербургка чораанының соонда хүлээп алган. Англиядан кээр эмнерниң болгаш эмнелге дериг-хереселдериниң хуваалдазын Кызыл Крест болгаш Кызыл Чартык ай эвилели харылаар апаар.

НЬЮ-ЙОРК. Канаверал мугулдурда (Флорида штат) космодромда космосче ужудуп үндүреринге белеткээн хөй катап ужудар космос корабличинин ужудуушкин мурнунун үе санаашкыны эрткен воскресеньеде эгелээн. Ону АКШ-тың Оожум океан эриинин үе санаашкыны-биле средада, 8 шак 53 минутада ужудуп үндүрер. Ынчан Москвага орай кежээ апарган турар. Ол дээрге АКШ-тың аэронавтика болгаш космос делгемин шинчилээр талазы-биле национал эргелелиниң (НАСА) «Спейс Шаттл» программа ёзугаар бо чылда планиттынган сес ужудуушкуннарының биргизи болур. Ужудуушкун программазы долузу-биле эртем шинчилелдеринге көрдүнген. Экипажтын чеди кежигүнү — алды эр кижи, бир хөрөөжен — ам-ааны дириг амытаннарга деңзи чок байдалдың болгаш космос радиациязының салдарын шинчилээр талазы-биле шенелделерни кылып чорудар. Кижилер узун хуусаалыг космос ужудуушкунунче чоруп болур бе, өске планеталарга чурттаар черлерни тургузуп болур бе дээн чижектиг айтырыгларга эртемденнер чамдык харылыларны алырын бодап турар.

ПАРИЖ. «Биче Европага» таакпы кылыгларын мактап чарлаарын хоруур дугайында маргылдаалар Европа парламентизинин хуралдаар залында үргүлчүлевишаан. Оон түнелинде Европа ниитилежилгезинин комитеди — «он ийиниң» (чурттарның) күүсекчи органы аңаа санаалдап киирген директивага хамаарыштыр бодунуң туружун илередип чадаач. Бадылаашкынны даразында февральда болур хуралче соңгаарлаткан.

Таакпы рекламалаарының удурланыкчылары — социалистер, «ногааннар», либералдар — таакпы компаниялардың ыйыышкынынга алзын турары дээш оон талалакчыларын — христиан демократтарны болгаш консерваторларны шугумчулээн. «Таакпы чыл санында чартык миллион европейжилериниң өлүмүнүн чылдагаанны бооп турар» — деп, социалистер чугаалаар. Христиан демократтар аная удурланыштыр: «Европейжилер автомобиль дугуйларының адаанче кирип-даа, дөмей-ле өлүп турар» — дигилээр. Ынчангаш автомобильдер рекламазын база соксадыр бе?

АТЛАНТА. (АКШ-тың Джорджия штады). АКШ-та СПИД-тен аараан кижилериң саны 200 мүңдан ашкан. Ол дугайын ында ол аарыгга удур контроль чорудар төп дыңнаткан. Шинчилелдерден алгаш көөрге, ол аарыгның вирузун тодаткан соонда, баштайгы 100 муң аарыг кижи 8 чыл эрткенде демдеглеттинген болза, ийиги 100 муңу оон соонда, үүгле ийи чартык чыл эрткенде демдеглеттингени ол бооп турар. «XX үүс чылдың чумазы» бо хүннерге чедир 134 муң хире американнарның амы-тыны алгаш барган.

БОНН. Немецтер шээр аарыглардан эвээш аарыыр апарган. Ол дугайын ГФР-ниң төп статистика черинин медээлери херечилеп турар. 1981 чылда ол аарыглардан эң хөй кижи аарып турган (55 муң хире кижи) болза, ам ындыг аарыг кижилериниң саны үүгле 7,5 муң кижи. Шээр аарыглардан колдап турары паш аарыы болур.

ЖЕНЕВА. Мурнуку ССРЭ-ниң спортчулары Альбервильге Олимпиадага чаңгыс аай команда бооп киржир деп, Делегейниң Олимпиада комитединиң (ДОК) директору Франсуа Каррар Лозанна хоорайга (Швейцария) медеглээн.

Ол дугайында шиитпирни ДОК-туң президентизи Хуан Антонио Самаранч биле мурнуңгы ССРЭ-ниң ДОК президентизи, ам ХКД чурттарының национал олимпий комитеттериниң президентилериниң чөвүлелин баштап турар болгаш ДОК-туң оралакчы-президентизи болур Виталий Смирнов оларның аразында чугаалажыышкынарының түнелинде хүлээп алган.

Чаңгыс аай команданың спортчулары чаңгыс аай хептиг болур, ынчалзажок хөйлеккнериниң ченнеринге боттарының күрүнелериниң сүлделерин кадап ап болур. Олар парадка Олимпиада тугунун адаа-биле үнер, оларның кайы-бирээзи бирги черни эдээнде база ол тукту көдүрер. Олимпиада гимнизин оларга алдаржыдып ырлаар.

МЕХИКО. Мексиканың чазаа Россия Федерациязыбиле, а ол ышкаш Украина, Беларусь, Молдова, Узбек, Туркмен, Казах, Кыргыз, Таджик, Армян болгаш Азербайджан олар-биле дипломаттыг харылзааларны тургузар чарлаан.

Медеглелде айытканы-биле алырга, эрткен чылдың декабрь 25-те ССРЭ-ниң бактаап догуннаарын соксатканы-биле холбаштыр Мексиканың чазааның декларациязынга дүүштүр база үстүнде адаан хамаарышпас күрүнелериниң дипломаттыг харылзааларны тургузар дугайында дилеглерин ёзугаар оон боттандырган.

(СЭТА-ның медээлериниң).

СЭТА-ның дыңнадыглары

КЫЗЫЛ, (Корреспондент Василий Даниленко). Тыва Республиканың чазаа амгы үеде чер үндүрүүнүн дугайында айтырыгны чугаалаажып көрүп турар. Республиканың чонунуң хөй кезии, ылаңгыа огород болгаш сад ажылын, хууда ажыл-агыйны кылып турар кижилер ол үндүрүгү «угдунмас үндүрүг» деп санап турар. Чүге дээрге бажың чаныныңболгаш ногаа өстүрер чер участоктарының бир дөрбелчин метр шөлүнге-ле 1 рубль 20 көпеектиң үндүрүүн онаарын хоойлу төлевилелинде көрген. Бир эвес үндүрүгү бо хемчээлбиле онаагаш туруп бээр чүве болза, Тывага ногаа, кат аймаа болгаш картофель өстүрер кижилер эвээжээр. Амгы үеде 8-10 сотка черлерде ногаа өстүрүп турар кижилер чыл санында чүгле чер үндүрүү дээш муң ажыг рубльди төлээр апаар. Каш шоодай картофель өстүрүп алыр дээш ол хире хөй үндүрүгү кым төлээр боор? Тываның девискээри элезиннелчек хөрзүнүг, дужут өстүрериниге магадылал чок черде турар.

Үндүрүгте удурланыышкынны Туран хоорайның эмнелге черлериниң ажылдакчылары эгелээн. Олар «Тувинская правда» солунга республиканың улус депутаттарынга ажык чагааны бижээн. «Бир эвес ол хире улуг үндүрүгү онаагаш туруп бээр болза, бистер ажыл соксадыышкыңга чедир боттарывыстың эргевисти ажыглап, социал камгалалывыс дээш демиссижир бис» деп чагаала бижээн.

МОСКВА. (Корреспондент Александр Дзюбло). Буурап сандараан ССРЭ-ниң моон мурнунда турган статистика комитединиң албаны чуртта аъш-чем хандырылгазының кандыг бооп турарынга база кижилериң кандыг чемнерни колдады ажыглап эгелээнинге хамаарыштыр шинчилел ажылдарын кылган. Эрткен чылдың апрельде өртөктер улгатканының соонда комитеттиң албан черлери бо-ла черлерде чурттап орар 75 муң ажыг өг-бүлениң бюджединиң чарыгдалдарын анализтеп көргеш, чурттуң чону сөөлгү чаэрби чылдарда бир дугаар аш-чутка таваржырының кырында келген деп бадыткалдыг түнелди кылган.

Оон мурнунда чылдың ол үеэ-биле деңнээрге, апрель айның соонда эрткен үш айларда бир өг-бүле эттти 18 хуу, сүт продуктуларын 17 хуу, үнүш үүн 27 хуу эвээшти ажыглап турар апарган.

Чем өртөө улгатканы-биле холбаштыр өг-бүлелер эки шынарлыг продуктуларны чемге ажыглаар аргазы чок болу берген. Оон уламындан улуг-даа, бичии-даа кижилериң организминге углеводтар чедишпейн турар. Ол чорук саатты хөрөөжен кижилериң кадынга кайы хире хоралыг апарганын медицина ажылдакчылары бадыткап турар. Четпес-дудуу уруглар төрүттүнер чорук сөөлгү чылдарда кескулеп апарган.

Грузияда, Узбекистанда, Азербайджанда чурттап турар өг-бүлелериниң бир кижизи айда бир килограмм эзтти чемге ажыглап турар. Ол-ла черлериниң болгаш Кыргызстанның база Таджикистанның бир кижизи-ле айда 200 грамм үнүш үүн чемге ажыглап турар.

Эки шынарлыг продуктуларның күрүне магазиннеринде чогундан, а базаарларда ол продуктуларның өртөк-үнези кончут улут апаргаңындан, кайы-даа черниң чону хлеб, картошка дээн ышкаш бөдүүн чемнерни колдады чип турар. Ол үүлдер чем рационунуң 70 хуузу болу берген. А чамдык черлерде кол чем апарган.

Өртөктерниң чаа чылдан эгелеп улам өскени чонунуң амыдыралының болгаш кадыының байдалын каракка көзүлдүр-ле баксыраткан.

Чогаал критиказының дугайында

ШЫН, МЕГЕ «ДИДИР-ДИДИРЛЕР»

Тыва чечен чогаалдың чаа-ла боттанып, өзүп-доругуп эгелээни-биле кады, ооң чарылбас эжи—чогаал критиказы база тыптып, сайзырап эгелээн. Тыва чечен чогаал критиказының баштайгызы С. Б. Пюрбюнүң 1939 чылда чырыкче үнген «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп ажылы болур. Шынап-ла, боду-биле өжа чечен чогаал критиказы турбас болза, кандыг-даа литература чогуур сайзыралды ап шыдавас. Чогаалчының чогаалды бижип кааның тараажының тарааны тарып каанынга дөмейлээр болза, критика дээрге ол тарааның чаштап-богун аштаар, ажаап-суттарар ажаакчызы-дыр. Ынчалза-даа эрге-дужаалдыг, алдар-хүндүлүг кижилериң шоолуг-ла эвес чогаалын номчааш, каарганган быштак оскундуруп алыр дээн дилги дегле апаар критиктер база бар болдур ийин. Ынчангаш Тываның ном үндүрер чери чырыкче үнер чогаалдарны боттарывыс шилип алыр бис дижи бергени кончуг шын.

Тыва чечен чогаал кайы хире сайзырай бергенил, тыва чогаал критиказы база ол хире сайзырай берген дээриниң бүгү барымдаалары бисте бар. Тыва чогаал критиктери А. К. Калзаңның, Д. С. Күүларның, М. А. Хадаханиниң, М. П. Татаринцеваның болгаш өскелериндаа литература-критикалыг ажылдары арбын. Ажык-чарлыг чоруктуң ачызыбиле чогаал критиктериниң арны частып, чугаазы үнүп эгелээн. Чогаал сайгарылгазын ыяап-ла чогаал теориязы-биле чепсегленген, эртем-билиглиг кижилер кылыр дээр болза, окта шын эвес. Бөдүүн башкы-даа, ажылчын-даа, азы кым-даа дижик, кандыг-бир чогаалды номчааш, аңаа шын сайгарылганы бериптип болур.

Ооң-биле кады критик дээрге ол база-ла номчукчу-дур. Ооң ажылынга база частыыглар туруп болур. Багай критиктер чогаалдың «чыртаан эдер дээш согуартыр» каап базы болур. Ынчангаш сайгарылганы, аргалыг-ла болза, коллективти-биле кылыры ажыктыг хире.

Бөгүнгү тыва литературада критиканың ролүн чедир үнелевейн турарындан улуг хемчээлдиг дыка хөй тыва чогаалдарга чогуур сайгарылгалар болбаан. Үгле Кенин-Лопсаның «Чылгычының өөн» романынга Ч. Үлүдүмүүн шоору сайгарылга кылганын билир-дир мен. аңаа критик хөй үезин чидирген, хөй күүгүн үндүрген. Ол хиреде мону чогаалчының канчаар хүлээп алганы мөңгө билдинмеди. Ынчангаш мөңгө бодап турарым болза, чаңгыс бо-даа эвес, а өске-даа сайгарылгалар хөй чогаалчыларга кайы хире ажык-дузалыг болганыл, шүгүмүүлекчиниң эки кылган санал-оналы үүл, база частыыглары бар бе дээрзиниң түннелин Тываның Чогаалчылар эвилелиндаа, ооң критиктер секторундаа үндүрер ужурлуг. Ол түннелди үндүрерде Чогаалчылар эвилели болгаш критиктер сектору чогаалчыныдаа, критикти-даа катай чалап алгаш, өске хөй критиктериң болгаш чогаалчыларның калбак киржилгези-биле үндүрзе эки.

Критиктер секторунда ындыг дуржулга бар. Э. Донгактың романнарын ындыг хевирлиг сайгарган ышкаш чүве. Бир эвес критик кандыг-бир чогаалдың четпес-дудууларын айтып бижиирге-даа, чогаалчы ынаар кичээнгей-даа салбас, ол-ла четпестери-биле «аскап» чоруп-ла орар чүве болза, чогаалга рецензия бижээн хөрөө үүл?! Ээлери та кандыг кончуг сагыш амыр олурулаар чүве ийик, мен бодааарымга, Э. Донгактың романнарындан, азы М. Кенин-Лопсаңның «Чылгычының өөнден»-даа артык сайгарылга хереглеп турар улуг чогаалдар тыва литературада эндерик.

Хамыктың мурнунда тыва чечен чогаалдың дээжизи болуп турар «Үйгу чок Улуг-Хем», Чүү-даа чүвениң дээжизи эң арыг, эң шын, эң чараш болур ужурлуг. Тыва литератураны сонуургаан өске улустарның төлээлери баштай-ла «Улуг-Хемни» сегирип алыр. Ынчангаш «Үйгу чок Улуг-Хем» бодунуң төрээн иезин Улуг-Хем дег арыг чаагай турар ужурлуг. Эпопея төнмээн-даа болза, ооң төнген томнарынга (кара болгаш кызыл) шыырак сайгарылгаларны кылыры шагда-ла негеттинип турган. Ындыг сайгарылгаларның кылдынмааны-биле мурнундагыларындан сөөлүгери кошкап орар деп чугааларныг тыптын кээп турар чылдагааны-даа ол. Чогаалчының демир-үжүүнүң бажы улам чидип, узак маны улам дыңзып, бирги томдан ийгизи, ийигизинден үшкүү улам күштелир туржук, харын улам дорайтап, чөлдүрээрип орарга канчап болур түвел?! Шын, меге «дидир-дидирлерни» удур-ла аштап-арыглап турбаанныбиле «Үйгу чок Улуг-Хем» дугайында ам янзы-бүрү чугаалар-ла көвүдээн. Үгле мөңгө дыңнап чоруурум безин мындыг. «Үйгу чок Улуг-Хемниң» баштайгы номнарын моол чогаалчы Чадраабалын Лодойдамбаның «Кылаң суглуг Тамирин» өттүндүрген-даа дижирлер, «Тыва төөгүзүн» өзугаар бижээн-даа дижирлер бар, «Аңдарган күр черниң» маадырлары кире халчып келдилер деп дүвүрей-даа бээрлер бар. Тыва литератураның өзек чогаалындан мындыг чаржынчыг чашпан-боктарны арыглаар херек. Мону үгле эң шыңгыы, угаанныг сайгарылга болгаш хамыктың мурнунда чогаалчының бодунуң карак кызыл күжениишкини-биле арыглап болур.

Бо чылын чаа үнген «Өзүлдениң демдектери» деп номунда ам бистиң аравыста чок А. К. Калзан мынчаар бижээн: «А чамдык чогаалга хамаарылгалыг кижилериң бодалын дыңнаарга, «мөңгүн том» нитизи-биле эпопеяның баштайгы ийи (кара болгаш кызыл) томнарындан ырак дудагдап турар. Ынчангаш романның элээн делгеренгей критиктиг сайгарылгазын кылыры чугула». Чүнүң четпейн турарын дуржулгалыг критик эндевээндир. Үгле «Үйгу чок Улуг-Хем»-даа эвес, шыырак критиктиг сайгарылгалар негеп турар чогаалдар бисте хөй. Мону чогаалчылар боттары-ла билирлер.

Ынчаарга чогаалга критиктиг сайгарылга кылыры дээрге 38 чылдың коргунчуг «Онза ажык суду» эвес-тир, чогаалчыларның боттарынга өмек-дөмек болур, угаанныг сүмелекчилер хуралы-дыр. Ынчангаш кым-даа дижик, сайгарылгадан сезинген хөрөө чок. Ам бо үеде мындыг калбак сайгарылга эртпээн чогаал үр үеде туржук, кыска-даа үеде чурттап шыдавас. Угаанныг бодалдар сиңген, уран-чечен эки чогаалдар элбезин деп бодаар болза, чогаал критиказынче онза сагыш салыр херек. Бо ажыл бисте дыка «аскап» турар. Кадрлар чедишпес болза, кандыг-даа ажыл чылыш бербес. А. К. Калзаңны ам кым солуурул, ооң уштап-баштап каан кижизи бар бе?! Чоокта чаа «Литературная Россия» солун Лев Толстойның мындыг уткалыг бодалдарын парлаан: Эртемге болза, шала ажыттынган, ам өске эртемденнер чедир кылыр ужурлуг ажылдар туруп болур. А литературага — чок! Ол ыяап-ла долу, четчезин негээр. Чедир биживаан болзуңза, сээн ол чогаалың тамыже караш кыннар, ол-ла.

Улуг чогаалчының бо сестерин хандыр бодаза эки боор.

Монгуш ЭРГЕП.
Чогаалчы.

Бир чагаага хамаарыштыр

ДЕТКИИР МЕН

Бо 1992 чылдың январь 3-те № 2 «Шын» солунга парлаан «Далашкан күске сүтке дүжер» деп эгелиг үүлүп номчааш, ону бодум хуумда деткиир-дир мен. Үгле дээрге сөс чокта аялга төрүттүүмес, а сөстен аялга төрүттүнер дээни черле чөп. Ол ышкаш автор күрүне гимнизи кандыг үй-аянныг болурун, ооң утка-шынарынын дугайында четчир чижектер-биле көргүзүп, билдингир болгаш ханы уткалыг чуруп көргүскени черле чогумчалыг деп көрдүм.

Шынап-ла, Тыва Республиканың тук, сүлде болгаш гимнизин чогаадып тургузар талазы-биле далаш болгаш конкурстуң чарлалы безин чажыт байдалдыг болганын элдепсинер чордум. Чогум күрүне гимнизиниң сөзүн болгаш аялгазын ол күрүненің бүгү чону, кижи бүрүзү билген турар ужурлуг деп билир мен. Үгле ол күрүне гимнизин кажан, кайа, кандыг хүнде бүгү чон ырлаарыл? Ол дугайында тускай хоойлу-дүрүм бар. Күрүненің бедик хүндүткелдиг ыры-хөгжүмүн ийи-чаңгыс кижилер ырлаары, хөгжүмге кайы хамаанчокка күүседирі шуут хоруглуг, шыңгыы чүрүмнүг ышкажык.

Тыва Республиканың гимнизин доктаадып тургузар дугайында конкурсту чарлааны черле таарымча чок болган деп бодаар мен. Ук чарлалда гимниң аялгазын болгаш сөзүн чогааткаш, хаптааш, тускай комиссияге чорудар деп чарлаан. Ынчаарга чогаалчы сөзүн, композитор аялгазын база-ла тускай хаптааш, комиссияның адрезинче чорудуптардыр. Ынчап кээрге, аялгазы чок сөс, сөзү чок аялга чеде бээрге, ону кым канчаар дүүштүрерил? Бо билдинмес айтырыг болур чорду ийин. Тыва Республиканың ыдыктыг гимнизин доктаадып тургузар дугайында улустуң ырлары болгаш авторлуг ырлар-биле кады 20 хире ырларны комиссия көрүп, шилип алганын радиодан дыңнаан мен. Чогум кымның сөзүнге кымның музыказы, азы улустуң ырларының кайызын шилип алганы база билдинмес болуп турар. Кажан Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш удавас болур сессияга бадылаан соонда, ам билдингир апаар дээн. Мен бодаарымга, конкурска кирген ырлар ниитизи-биле 20 ажыг хире. Бистиң республикада 80 хире профессионал болгаш бот-тывынгыр композиторлардан база аңгы-аңгы назылыг 130 ажыг чогаалчыларның 20 хире ырызы конкурска киргенин черле эвээш деп болур. Тускай догуннаан Тыва Республиканың ыдык сөстүг үи-аялгалыг дээди үнү — гимнии чогаадып тургускан ывыс арай-ла далаш болду бе деп бодаар-дыр мен. Конкурска кирип турар ырларны (радиодан дыңнадым) гимнге тааржыр эки ырлар бар деп билген мен. Ынчалза-даа эргези кудулап турар ССРЭ-ниң гимнин дөзептер углуг аяннар болгаш чамдык чамашкылар барын эскергилээн мен. Бистиң радио дамчыдылгавыстың үе-шагының кызыызындан, чамдык аялгаларны үзе тыртып кааптары кончуг-ла хомуданчыг.

Мен база гимнни чогаадырын шенеп көөр күзелим бар турду. Ынчалза-даа солуннардан-даа, чогаалчылардан-даа сөс дээринден дадагалзаан мен. Үгле дээрге чогаалчының сөзү чажыт болганда, ооң чажыдын ажыдарымга кайын тааржыр боор деп бодал-биле чагыттынмас апаар боорга, душпуже сөс чокта үүнү бижиир боор. Мен бот-тывынгыр композитор К. Киим-оолдуң бижээн үүлүүнге каттыжып, деткип, өске эштер бо дугайын канчаар көөрүн манап артым.

Донгак ШАКТАР.
Культура ажылының хоочуну.

Совет Эвилелиниң Маадыры Алексей МАРЕСЬЕВ

МААДЫРЛЫГ ЧОРУК

(Төнчүү. Эгези № 10 «Шында»)

Эмнелгеге мөңгө-биле кады чыткан кижилериң мени деткээни берге минутаны, хилинчектиг човаланны шыдажып эртеримге дузалаан. Кажан үрек соп, медерел бар турда, демнселди соксадыр эрге кижиде чок дээрзин олар мөңгө бүзүреткен.

Күжүр немниң хайырлааны, а ооң сөөлүнде кезип каапкан буттарымның орнунга кылымал буттар-биле кылаштаарынга, харын танцылаарынга безин канчаар өөренип, чаңчыгып алганыхны, шеригиниң ужар үүлүүнге катап чедип келгенимни Борис Полевойнуң «Езудуг кижи дугайында тоожу» деп номундан номчукчулар билир болгай. Мөңгө катап ээп келегеним ужар үүл полугунуң составында турган үемде Орёл хоорайның кырынга фашист ужудукчуларга удур агаар тулчуушкуннарынга киришкеш, дайзының дөрт самолёттарын черже дүжүр аткан, мен. Ооң дараазында Прибалтиканың агаарынга фашистериң үш самолёттарын узуткаар аргалыг болдум. Орёл хоорайның кырынга агаар тулчуушкуннарынга идепкейлиг киришкени дээш ийи буду чок ужудукчу А. Маресьевке Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывыскаңын номчукчулар база билир.

Мөңгө салым-чолумга таварышкан байдалдар ышкаш, шак ындыг берге орукту соңгу чүктүү далай ужар үүлүүнүң дайынчы самолединуң ужудукчу-шүүгдеңчизи Захар Сорокиниң маадырлыы-биле эрткенни демдеглеп, вес аргам чок. Фашистериң ужудукчулары-биле агаар тулчуушкуннарының үезинде дайзының самолединуң бодунуу-биле чуура үстүрген сөөлүнде, аэродромундан ырак черге машиназын хондурар ужурга таварышкан. Харлыг, ээн черге самолединуң хондургаш үнүп келирге, ооң дүжүр аткаңы кара кас демдектиг самолёттуң фашист ужудукчуларын олче халдаан. Фашистер-биле актылажыышкын үезинде оларны Сорокин узуткаан, ынчалзажок боду аар балыглаткан. Тундраның ээн тайгазынга элээн каш хүннер дүргузунда ижер-чиир аъшчем чокка ол кылаштап келген, ийи буду үжээн. Шериг эмнелгезинге ооң ийи будун кезип каапкан.

Ындыг болзажок Сорокин ужар үүлүдүн үнмээн. Кылымал буттарны кедип алгаш, кылаштаарынга, маннаарынга, самолётту башкарарынга дүн-хүн чокка өөренип, чаңчыгып, даржыктыг, хилинчектиг өүгү бергелерни шыдажып эрткен. Шыдамыккай, кан дег быжыг турасоруктуг ол ужудукчу удаваанда самолётту база катап башкарып эгелээш, хөй санныг агаар тулчуушкуннарынга фашистериң он сес самолёттарын черже дүжүр аткан, дайынны сөөлгү хүннүге чедир чаалакан, аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывыскан.

Захар-биле Москвага ужуражып, дыка үр хөөрешкен бис. Салым-чолувус, таварышкан бергелеривис, а ол ышкаш дайзынга таварыштырган согуушкуннарывыс барык дөмей болду. Дайынчы самолёттарывыстың үрелиишкинге таварышканы, фашистерге туттурбайн, бодувустуң улузувуска чедип келгенивис, эмнелге черлеринге чытканывыс, буттарывысты одура кестиргенивис, кылымал буттар кырынга кылаштаарынга, маннаарынга, дайынчы самолёттарны база катап башкарарынга чаңчыкканывыс, шүүгдеңчилерни катап башкарар эргени комиссиядан арай боорда чедип алганывыс безин дөмей.

Чогаалчы Борис Полевой дайын сөөлүнде америк журналист-биле мени ужураштырган. «Езудуг кижи дугайында тоожуну» ол номчаан, чогаалдың маадыры херек кырында бар кижи дээрзинге бүзүреваан болган.

— Полевойнуң номда бижээни маадырлыг ужудукчу ийи бут чокка дайынчы самолётту башкарып турганы —амыдыралга бүттүүмес чүве-дир, бодум самолет башкарар ужудукчу кижи болганымда, шериг самомолёдунуң кедергей нарынын эки билир мен — деп, америк журналист ынчаарда мөңгө чугаалаан.— Ужудукчу кижи кажан бачымнап, ооң үүрээ дүрген сога бээрге, ол девидээшкин самолёт башкарар хөрекселдерже безин дамчый бээр болгай. А Маресьев буттары чокка-ла ужудуп турар. Үгле ужудуп эвес, харын дайзын-биле тулчуп, тергиин дээн гитлержи ужудукчуларны черже дүжүр адып турган. Херек кырында ындыг ужудукчу бар турган дээрзинге бүзүревээнимниң бир чылдагаанды ол-дур. Ийиде. Чогаалчының мурнунда бижээни ындыг ужудукчу херек кырында бар турган дижик: а үүү дээш ол амы-тының артынга каггаш, ынчаар тулчуп турганыл? Ол бүгүнүң сөөлүнде ону чүге генерал кылып кагбаанын, кандыг-бир фирманың ол чүге ээзи азы тергиин артист кыстың ашаа болу бербээнил? Ийи будун одура кестирер мурнунда-ла аңаа тывыскан улуг лейтенант, дужаалы-биле база катап дайынчы машинаны башкарар, тулчуушкуннарга амы-тының артынга каггаш, киржир дээш, Маресьев чүткүп турган деп, чогаалчы бижээн болду. А ындыг үүткүүшкүнүң аңаа хөрөө чогум үүү турганыл?!

Фашистерниң пулеметтарының аксын мага боду-биле дуй чыдыпкан Александр Матросов кандыг үүткүлду удуртулга болдурган ирги?—деп америк журналистен айтырары черле үүлдүг турган ийин. Бистиң Төрээн чуртувустуң найысыдалы Москваны бомбалаар дээш шүргүп бар човаан фашистерниң самолёдун бодунуң самолёду-биле буза үстүрүпкен Виктор Талалихин кандыг үүткүлду удуртулга болдурганыл? А ыызыгаажы Василий Петров? Барыын Буг хемни кежилдир бистиң шеригдеривистиң эжиндирип эртерин хандырар дээш фашистерни беш шак дургузунда соксаал чокка пулемёт-биле ол боолап кеткен. Кажан ооң бүгү огу төнерге, фашистер ону бүзээлепкен, ынчаарда гранатазын маадырлыг кызыгааржы чазыдырбышаан, фашистерни узуткаан болгаш боду база өлген болгай. Төрээн чуртка айыылдыг берге хүннерде, дүнелерде бистиң чонувустуң маадырлыг чоруунуң ындыг чижектери—чүс-чүс, муң-муң! Төрээн черин эжеклчилерден дүрген хостаар, Чер кырынга мөңге тайбың, амгы болгаш келир үениң салгалдарының аас-кежиктиг чурталгазы дээш дайын шелүнге маадырлар кызыл ханың төп, амы-тыныңдан чарлып турганнар. Ат-алдар, эт-хөреңги, хөй акша-мөңгүн дугайында олар үүнү-даа бодаваннар!

3. Маадыр—ол дээрге бодунуң кан дег быжыг тура-соруунга даянган, коргуш чок эрес-дидим, быжыг туруштуг-болгаш шыдамыккай чоруун көргүскен кижи-дир, ол дээрге — Төрээн чуртунуң камгалакчызы, патриоду болур ыдыктыг хүлээлгезин күүседир дээш амы-тының артынга каггаш, бүгү-ле үүлдерни кылган кижи-дир. Төрээн чуртунуң, чонунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин күүседиринге бедик сагылга-чүрүм, сорулгазын ханызы-биле медерел билири, хынамчалыг белеткел шиитпирлиг рольду ойнаар дээрзин бодумнуң амыдыралымдан бүзүреп билген мен. Кижиниң маадырлыг характериниң быкыгын тургустунарында ол мөзү-шынарлар база улуг рольду ойнаар. Бедик сагылга-чүрүмдан маадырлыг чоруккa чедир—үгле чаңгыс базым деп, чоннуң шагдан бээр чугаалажып турганы черле хилис эвес.

Маадыр кижи коргуушкунга таваржыр бе деп, хөй кижилер айтырып турар. Үүдеп-даа кортпас ындыг кижилер амылыг бойдуста чок деп саналр мен. Ынчаарга маадырлыг кижи коргуушкунну болгаш сүрээдээшкинни өскелерден дүргеп ажып эртер аргалыг, чонунуң, Төрээн чуртунуң эрте-ажыктарын, салым-чолун бодунуң амы-тынындан кезээде бедик көөр чаңчылдыг. Революстут, дайынчы болгаш күш-ажылчы өндүр-чаагай, бедик чаңчылдарлыг бистиң чуртувуста маадырлыг чорук массалыг характерлиг болуп келген.

Маадырлыг базым боду, маадырлыг чорук — бүгү мөзү-шынарларын болгаш күш-шыдалдың кайгамчык улуг күүгениишкини-дир. Кижиниң маадырлыг чоруу ооң бүгү амыдыралының эзиинден бээр чоорту тургустунар. Бистиң чуртувуска моол мурнунда чорудуп келген болгаш моол соңгаар-даа чорудар ужурлуг кижизидилге ажылы, бүгү талалыг белеткел— кижилериң маадырлыг характериниң тургустунарынга улуг рольду ойнаар.

Кым-даа маадыр болуп төрүттүнмес. «Маадырлыг, шыдамыккай чорук демисел үезинде төрүттүнер. Бергелерге удур шиитпирлиг чидиг демиселдиң үезинде маадырлыг чоруккa кижилер ылаптыг болгаш хүн келген тудум-на кижизиттинер. Бистиң аныяктарывыстың лозунгу — маадырлыг, шыдамыккай чорук, бүгү бергелерни маадырлыы-биле ажып эртери болур ужурлуг» деп, чогаалчы Николай Островский бижээн.

Маадырлыг чорукту кижи кылырда, ооң дугайында көңгүс бодавас боор чүве. Ат-алдарны, маадырлыг атты чедип алыр дугайында күзел ынчаарда ооң сагыжынга бичии-даа кирбес. Ынчаарда ооң бүгү сагыш-сеткилинге кирер болгаш чүректен ыравас бодаалдар: бодунуң ыдыктыг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседир, Төрээн чуртуң даалгазын боттандырар изиг үүкүл, ооч мурнунга бедик харыысалга. Маадырлыг чорукту кылырынга белен болуру — бүгү бергелерни ажып эртпишаан, даандырган хүлээлгени күүседиринге бүрүн белен аргалыы-дыр. Маңаа холбаштыр сурагжаан ырнын сөстерин саңтып болур ийик: «Эчис улуг сорулгага белен бол, а алдар болгаш маадырлыг чорук сени тып алыр».

Алексей ДУГЕРЖА/
очулдурган.

«КЫШКЫ ОРУКТА».

АЙТЫРЫГ САЛЧЫП ОЙНААЛЫҢАР

Уттундуруп бар чыдар тыва чаңчылдарывысты катап эгидип алыры-биле солуннарда болгаш телерадиодамчыдылгаларында хүннүң чыгыы дамчыдыш турары эки-дир. Ынчангаш 6-7 харлыг турумда, азы 40-50 чылдар мурнунда улуг улустар амы-хууда ажылын кылып дооскаш, кежээ хостуг шактарын ажыглап, «айтырыг салчып» ойнап орарларын сактыр-дыр мен. Бирээзи мындыг чүве.

Бир деп чүл?—Бир көртен кижизин уттур боор бе? Ийи деп чүл?—Ийи холунга туткан чүвезин салыр боор бе?

Үш деп чүл?—Үш дээктиг кижен-биле малдың үш даваның киженнеп кааргa, үш артты канчап ажып аарыл.

Дөрт деп чүл?— Инектиң дөрт эмнинден канчап сүт үнмезил?

— Беш деп чүл?—Бээ кижиниң хажыызынга өрге, тарбаганны өлүргеш, өөнешсизе, ол база багай эвес.

Алды деп чүл?— Алды шарылап караа тарыырга, ама канчап четпес боор.

Чеди деп чүл?— Чеди-Хаан эжик бажынга кээрге, дан канчап атпас боор.

Сес деп чүл?—Чайгы айның үш ай иштинде сес өн чечек канчап үнмес боор.

Тос деп чүл?—Тос-карак-биле чажыгны чажып-ла турар болза, сүзүк канчап четпес боор.

Он деп чүл?—Он оолдуг кижи оор-суктан канчап коргар боор.

Май-оол БАЗЫР.

Гонорарын «Шынның» агар саныныче шилчидерин диледим. (Авт.).

ИС ЧОК ЧИТКЕННЕРГЕ

МОСКВА, (СӨТА). Эрткен чылдың сентябрь айда Югославакияга хан төгүүшкүнүт тулчуушкуннар боор турган үеде ол болуушкунну көргүзүп бижиир дээш аңаа чоруп турган ийи совет журналист — Виктор Ногин биле Геннадий Куренной ис чок читкен. Оларны дилээр, канчап барганын азы кайда турарын тодарадыр ажыл ам-даа уламчылап турар. Ол ажылда өске-даа чурттарның хөй-ниити организациялары болгаш журналистери киржип турар.

Читкен журналистернин кадайлары уругларын ап алгаш, чоок кижилерин сураглажыры-биле Белград хоорайда шагда-ла чеде берген, ында чурттап турар. Амгы үеде ол кижилериң акша-көпеез төнген, амыдыралының байдалы бергедей берген. Ол өг-бүлелериниң чурттап-амыдыраарынга айда 4 муң немец марка акша негеттинип турар. Олар дузаламчы көргүзерин дилеп, бүгү чонга кыйгырыгны кылган. Оларга дузалажырын бодаан кижилер эвээшбиче-даа акшаны дараазында адресте шилчидип болур: **Москва, Тверской бульвар, д. 10-12, Крим-пресс.**

Г. КАСПАРОВ — ГЕРМАНИЯНЫҢ КОМАНДАЗЫ

БОНН. Баден-Баден хоорайга аңаа эвес шыдыраа маргылдаазы болган; делегей чемпиону Гарри Каспаровка удур Германияның чыыынды командазы ойнаан. Ооң составынга гроссмейстерлер Властимил Горт, Эрик Лоброн, Матиас Вальс, Геральд Хертнек кирген.

Хары угда ойнаан оюнга киржикчи бүрүзүнге 50 көшке ийи чартык шак болгаш, ооң соонда салыгны досзарынга бир шак берген. Маргылдаа делегей чемпионунуң тиделгези-биле доозулган—3:1. Ол Лоброн биле Вальсты удуп каан. Горт болгаш Хертнек-биле хайымнашкан. Тиилекчиге шаңналды—БМВ автомобильди тывыскан.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүдели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ пиитилел политиктиг — 3-41-23;
□ улус депутаттар Советте 3-34-98; 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга—3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солуп келбейн барганда — 2-32.75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 14.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ЯНВАРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.40 Уруглариың музыка клуву. 9.10 Чемпионнар-биле кады. 9.30 Телефильм. 9.50 «Театр + ТВ». 10.50 «Бок төгер черден кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 Телефильм. 12.40 «Рампаның өске талазында. Хүлүмзүүргүлеле...» 13.25 Концерт. 13.55 «Блокнот». 14.00 «Челиишкинни канчап чедип алырыл». 3-кү дамчыдылга. 14.15 «Телемикст». 15.00 Телефильм. 15.30 Чүгле спорт дугайында эвес. 15.50 «Маруся утбай». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.55 Бичии концерт. 17.10 Киноконцерт. 2-ги үндүрүлгези. 18.00 Медээлер. 18.20 Фильм-концерт. 18.45 «Рынокту негелдезин өзугаар». 19.25 «Бек төгер черден кижи». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.30 Киропанорама. 22.45 Е. Шифрин. 00.15 Мультфильм. 00.25 Анна Баркова ырлаар. 01.00 Медээлер. 01.25—02.30 «Далай чоогунда бульвар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уруглларга дамчыдылга. 10.35 Барымдаалыг фильм. 11.45 — 14.00 Е. Щварц. «Улу». Шин.

* * *

16.00 Артист дугайында сактыышкын. 17.05 Мультфильм. 17.15 03 программа. 17.45 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Саян эдээнде кежээ». Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреаттары-биле ужуражылга. 18.50 Барымдаалыг фильм. 19.00 «Саяннар» биржа. Ооң удуртукчулары-биле ужуражылга. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 «Джаз-клуб». Фестиваль. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Даартгыже агаар байдалы. Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Ыраккы Чөөн чүн». 18.45 Парламент медээлери. 19.00 Фигурлуг чыңгылаашкын талазы-биле Европа чемпионады. 19.00—20.00 Реклама.

ТЕАТР

В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театры

Январь 24-те

«ИДЕГЕЛДИҢ ҮНҮ»

Россияның Гнесиннер аттыг күрүнениң дээди хөгжүм училище-колледжиниң доозукчуларының — театр артистериниң концерти.

Эгелээри 17 шакта.

КИНО

ЯНВАРЬ 22-де

«НАЙЫРАЛ»: Фанат 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Драконы навсегда 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Транти-Ванти 9.00, 12.10. Тайна старого чердака 10.30. Жертва во имя любви 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Не отступать, не сдаваться (АКШ) 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.